

Ver(der) uit elkaar?

Een vervolgonderzoek naar verschillende vormen en dimensies van polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving in juni 2025

1 december 2025

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1. Inleiding	5
2. Ervaren polarisatie	8
3. Prioriteitenpolarisatie	9
4. Issuepolarisatie	12
5. Affectieve polarisatie	21
6. Polarisatie, politiek vertrouwen en opvattingen over de democratie	25
7. Polarisatie en het conflict tussen Israël en de Palestijnen	29
8. Media en polarisatie	33
9. Gevolgen van informatie op de ervaren polarisatie	36
10. Conclusies	39
11. Referenties	43
Bijlage: Beschrijving van de enquêteopzet	45

Samenvatting

Inleiding

In het nieuws en in de politiek gaat het nu vaak over 'polarisatie'. Mensen maken zich zorgen over de verdeeldheid in de samenleving. In dit onderzoek onderzoeken wij hoe verdeeld mensen in de provincie Zuid-Holland in het echt zijn.

Het onderzoek is gedaan door onderzoekers van de Universiteit Leiden, in opdracht van de provincie Zuid-Holland.

Wat is “polarisatie”?

Polarisatie betekent dat mensen heel verschillend denken over de politiek en het bestuur van een land. Polarisatie hoeft niet slecht te zijn. In een democratie is het normaal dat burgers over belangrijke onderwerpen verschillend denken. Het is belangrijk dat ze deze mening soms duidelijk naar voren kunnen brengen. Maar polarisatie kan soms ook tot problemen leiden.

Polarisatie kan verschillende vormen hebben. Mensen kunnen bijvoorbeeld andere ideeën hebben over welke oplossingen het beste werken voor Nederland. Maar ze kunnen ook heel anders denken over welke politieke onderwerpen ze belangrijk vinden. Of er zijn grote verschillen in hun vertrouwen in de politiek. Polarisatie kan ook betekenen dat mensen negatief denken over mensen uit een andere groep of mensen met een andere politieke mening (dit heet ook wel ‘affectieve polarisatie’).

Wat is het doel van het onderzoek?

In dit onderzoek beantwoorden we de vraag: “Hoe verschillend denken inwoners in de provincie Zuid-Holland over de politiek en het bestuur van Nederland?”

Hoe is het onderzoek gedaan?

We hebben een vragenlijst gehouden onder mensen in Zuid-Holland. Dit gebeurde in juni 2025 toen 1244 mensen de vragenlijst hebben ingevuld. Deze groep lijkt heel erg op de totale groep mensen uit Zuid-Holland (bijvoorbeeld qua leeftijd of opleiding) en geeft op die manier een goed beeld van wat alle mensen uit Zuid-Holland denken en vinden.

Wat hebben we gevonden?

Veel mensen ervaren verdeeldheid in de samenleving. De meeste mensen in Zuid-Holland vinden dat er een grote politieke kloof is tussen burgers in Nederland (86%). Ze denken ook dat die kloof in de afgelopen vijf jaar groter is geworden (83%).

Verschillende mensen vinden verschillende onderwerpen belangrijk. Mensen in Zuid-Holland vinden wonen (57%), asiel en migratie (43%) en het duurdur worden van de boodschappen (35%) belangrijke onderwerpen waar mensen in de politiek iets aan moeten doen. Voor mensen die zichzelf als ‘politiek rechts’ zien, zijn asiel en migratie vaker belangrijk. Mensen die zichzelf als ‘politiek links’ zien, vinden klimaat vaker een belangrijk onderwerp. Ook hoe oud je bent en of je hebt gestudeerd, maakt uit voor welke onderwerpen je belangrijk vindt voor de politiek.

Mensen verschillen vooral sterk van mening over oplossingen voor migratie en het klimaat. Over defensie en het leger zijn de meningen van mensen in Zuid-Holland redelijk hetzelfde. Mensen zijn ook niet zo verdeeld over de sociale zekerheid: de hulp die de overheid je geeft als je geen werk hebt, ziek bent of oud wordt. Mensen zijn meer verdeeld over migratie en klimaat. Veel mensen in Zuid-Holland vinden dat de regering voor minder migratie moet zorgen, maar ze denken heel anders over hoe de regering dat het beste kan doen. Over het klimaat is de verdeeldheid het grootst: mensen hebben heel verschillende meningen over of de overheid strengere regels moet nemen om het klimaat te beschermen, en ook over welke regels het beste zijn.

De affectieve polarisatie is sterker dan twee jaar geleden. Affectieve polarisatie betekent dat mensen kiezers van andere politieke partijen of mensen met een andere politieke mening minder sympathiek vinden. In Zuid-Holland is dit de afgelopen tijd iets sterker geworden: mensen voelen zich vaker koud of negatief over mensen die op een andere partij stemmen. Of over mensen met een andere mening.

Er zijn verschillen in het politiek vertrouwen in Zuid-Holland. Mensen hebben niet zoveel vertrouwen in de regering, maar ook niet in de Tweede Kamer of politieke partijen. Mensen die naar het hbo of de universiteit

zijn gegaan, hebben meer vertrouwen in de Tweede Kamer dan mensen die niet gestudeerd hebben. Ook zijn mensen die hebben gestudeerd aan het hbo of de universiteit meer tevreden met de democratie.

Mensen denken ook erg verschillend over de oorlog tussen Israël en de Palestijnen. Het conflict tussen Israël en de Palestijnen verdeelt mensen in Zuid-Holland. Ongeveer evenveel mensen vinden dat Nederland Israël moet steunen als dat er mensen zijn die vinden dat Nederland de Palestijnen moet steunen. Maar veel mensen vinden ook dat de overheid van Nederland allebei niet moet steunen. Sommige mensen denken erg negatief over andere mensen die een demonstratie houden voor de Palestijnen.

Mensen die veel nieuws volgen, ervaren niet vaker verdeeldheid dan mensen die minder nieuws volgen. Hoe vaak iemand het nieuws volgt, maakt niet uit voor hoeveel polarisatie iemand ervaart. Alleen mensen die vooral via sociale media nieuws volgen, zien wel meer verdeeldheid.

Het geven van informatie kan ervoor zorgen dat mensen minder polarisatie ervaren. Als je laat zien dat de samenleving minder verdeeld is dan gedacht, voelen mensen vaak minder polarisatie. Cijfers en korte vergelijkingen met vroeger of andere landen werken het beste. Persoonlijke verhalen of het uitleggen dat sommige berichten in het nieuws niet helemaal kloppen, kunnen ook helpen. Het is nog niet duidelijk of mensen door deze informatie ook langere tijd minder polarisatie voelen. Er is daarom meer onderzoek nodig om te weten wat het beste werkt.

Wat betekent dit nou voor het bestuur van de provincie? In Zuid-Holland voelen mensen erg veel verdeeldheid, maar goede informatie kan laten zien dat de verdeeldheid vaak minder groot is dan gedacht. Politici en ambtenaren moeten goed luisteren naar alle groepen in de samenleving, zorgen dat mensen mee kunnen praten en laten zien dat de overheid betrouwbaar is, zodat mensen vertrouwen houden in de democratie.

1. Inleiding

Aanleiding

Anno 2025 is maatschappelijke polarisatie een thema dat het nieuws blijft domineren. In de eerste zes maanden van 2025 dook de term ‘polarisatie’ alleen al op in 126 krantenberichten in dagblad *Trouw*. In dezelfde periode verschenen er in *de Volkskrant* 94 berichten waarin polarisatie ter sprake kwam, gevolgd door 79 berichten in *NRC*, 51 in het *Algemeen Dagblad* en 46 in *De Telegraaf*.¹ Politici en bestuurders – variërend van premier Dick Schoof en de Amsterdamse burgemeester Femke Halsema tot BBB-leider Caroline van der Plas – spraken in de afgelopen jaren hun zorgen uit over polarisatie in de samenleving. In juni 2025 richtte oud-VVD-fractievoorzitter Klaas Dijkhoff een actiegroep op als positief tegengeluid in ‘een steeds verder gepolariseerde samenleving’. En ook in de Troonrede van 2025 waarschuwde koning Willem-Alexander voor de gevaren van polarisatie.

Waar velen bezorgd zijn over maatschappelijke polarisatie, is het voor politicologen en andere sociale wetenschappers een empirische vraag of en in hoeverre de Nederlandse samenleving daadwerkelijk gepolariseerd is. Uit internationaal-vergelijkend onderzoek blijkt dat Nederland een van de landen is die het minst gepolariseerd is (Bettarelli e.a., 2023). Tegelijkertijd is de Nederlandse samenleving niet immuun voor polarisatie en er zijn hier ook signalen van polarisatie (Harteveld, 2021; Muis, 2024). Het is daarbij de vraag of polarisatie altijd een dreiging is voor de democratie. Een gezonde dosis polarisatie kan juist bevorderlijk zijn voor de democratie en draagt bijvoorbeeld bij aan een hogere opkomst bij verkiezingen (Harteveld & Wagner, 2023). Onderzoekers wijzen er echter ook op dat teveel polarisatie anti-democratisch gedachtegoed, waaronder zelfs steun voor politiek geweld, kan versterken (Kingzette e.a., 2021; Saikkonen & Christensen, 2022).

Hoe is op dit moment gesteld met de polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving? De provincie Zuid-Holland is het politieke en bestuurlijke hart van Nederland en is als provincie, waar mensen van diverse culturen en verschillende achtergronden samenleven, mogelijk extra gevoelig voor maatschappelijke polarisatie. Ons eerdere opinieonderzoek

uit mei 2023 liet zien dat Zuid-Hollanders vooral veel polarisatie ervaren, maar dat het destijds relatief meeviel met de daadwerkelijke polarisatie in de provincie (Brummel e.a., 2024).

Sinds de zomer van 2023 deden zich echter een aantal belangrijke politieke veranderingen voor in Nederland en in de wereld. Na de veertien Rutte-jaren kwam Nederland met het aantreden van het (inmiddels weer gevallen) kabinet-Schoof in 2024 in nieuw politiek vaarwater. In de Nederlandse samenleving zorgt de oorlog in Gaza ondertussen voor verschillende en vaak hoogoplopende emoties. Ook nemen zorgen over antisemitisme toe. De oorlog in Oekraïne duurt nog altijd voort en zorgt dat defensie en internationale veiligheid hoger op de politieke agenda komen te staan. Tegelijkertijd blijven vraagstukken rond migratie en asiel het politieke debat beheersen. Gelet op deze turbulente politieke en maatschappelijke situatie, stellen wij – onderzoekers van het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden – in 2025 opnieuw de vraag hoe het daadwerkelijk gesteld is met de maatschappelijke polarisatie in de provincie Zuid-Holland. Wij voeren dit onderzoek uit in opdracht van de provincie Zuid-Holland. Om te bepalen hoe het met de polarisatie in de provincie Zuid-Holland gesteld is, hebben we een vragenlijst ontwikkeld en deze laten uitvoeren door onderzoeksbureau Ipsos/I&O onder een representatieve steekproef van inwoners van de provincie Zuid-Holland.

Polarisatie: een begrippenkader

‘Polarisatie’ is een term die de nodige spraakverwarring kan veroorzaken. Het begrip heeft voor velen al snel een negatieve lading. Om sociaalwetenschappelijk onderzoek te kunnen doen naar polarisatie, is het daarom van belang het begrip goed te definiëren. Wij beschouwen polarisatie daarbij niet als een prescriptief begrip, bijvoorbeeld om een ongewenste situatie te duiden, maar als een descriptief begrip om zo feitelijk mogelijk de toestand in onze samenleving te kunnen beschrijven. In lijn met ons vorige onderzoek, en gebaseerd op de bredere wetenschappelijke literatuur, definiëren we polarisatie als een toestand waarin er sprake is van grote tegenstellingen in meningen, overtuigingen, attitudes en gedrag tussen twee of meer onderscheiden groepen

1 Op basis van een zoekopdracht via *NexisUni*.

(= tegengestelde polen) gerelateerd aan politiek of beleid (zie ook Brummel e.a., 2024).² In onze benadering van polarisatie verschilt het fenomeen met andere maatschappelijke verschijnselen, zoals radicalisering, waarbij er een toename is van extremere opvattingen in een samenleving bij een specifieke groep, of segregatie, waarbij verschillende groepen in een samenleving zich in geografische zin van elkaar afscheiden. Polarisation moet ook niet verward worden met populisme, omdat populisme primair een ideologie is die onderscheid maakt tussen het “pure volk” en een “corrupte elite”, waarbij populistten beweren dat zij de absolute wil van het volk representeren (zie o.a. Mudde, 2004).

In dit onderzoek besteden wij aandacht aan verschillende dimensies van polarisatie. Polarisation kent in de eerste plaats een *inhoudelijke dimensie*, waarbij het gaat om de mate waarin de politieke ideeën en attitudes van burgers uit elkaar lopen (Dekker, 2022). Het kan daarbij gaan om grote tegenstellingen tussen burgers in hun opvattingen over welke beleidskwesties het meest belangrijk zijn (prioriteitenpolarisation), maar ook over hun voorkeuren voor specifieke beleidsoplossingen (issuepolarisation). Men kan daarbij kijken naar de mate van spreiding in opvattingen (divergentie) als ook naar de mate waarin politieke opvattingen samenhangen met andere kenmerken, zoals partijvoorkeur of sociaal-demografische achtergrond (clustering).

Naast de inhoudelijke dimensie van polarisation heeft polarisation een affectieve dimensie, waarbij burgers negatieve en vijandige emoties koesteren tegenover politieke of maatschappelijke tegenpolen (Hartevelde & Rekker, 2021; Iyengar e.a., 2019; Wagner, 2021). Affectieve polarisation duidt op een sterke mate van wij/zij-denken in de samenleving langs politieke lijnen. Men meet affectieve polarisation meestal aan de hand van gevoelsscores op een zogeheten ‘gevoelsthermometer’, waarbij mensen kunnen aangeven hoe koud/negatief of warm/positief ze zich voelen tegenover bepaalde groepen, zoals kiezers van verschillende politieke partijen. Naast deze verschillende vormen van polarisation onderscheiden we ook de percepties van burgers over polarisation (de *ervaren polarisation*). Als er niet daadwerkelijk sprake is van grote polarisation in een samenleving, kunnen mensen alsnog veel polarisation ervaren. Deze percepties kunnen consequenties

hebben voor het gedrag van burgers en daarmee vormt de ervaren polarisation een belangrijke component van politieke polarisation (Lee, 2022).

Onderzoeksfocus en -vragen

In dit onderzoek staat de vraag centraal *hoe het daadwerkelijk gesteld is met de politieke polarisation in de Zuid-Hollandse samenleving in 2025*. Daarvoor onderzoeken we allereerst in welke mate verschillende vormen en dimensies van polarisation (*ervaren, inhoudelijke en affectieve polarisation*) voorkomen in de Zuid-Hollandse samenleving. We kijken daarnaast naar de gevolgen van polarisation voor het politiek vertrouwen van burgers in Zuid-Holland en voor hun opvattingen over de democratie. Op deze manier proberen we een compleet en genuanceerd beeld te geven van polarisation onder inwoners van de provincie Zuid-Holland anno 2025.

Naast dat we een algemeen beeld willen schetsen van de staat van polarisation in de Zuid-Hollandse samenleving, bestuderen we ook hoe het specifiek gesteld is met polarisation in de provincie Zuid-Holland gerelateerd aan het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Met name rondom dit thema bestaan in politiek en bestuur zorgen over toenemende polarisation. Zeker in een diverse en multiculturele samenleving, zoals de provincie Zuid-Holland, kan de situatie in Gaza sterk uiteenlopende opvattingen oproepen. Het conflict kan daarbij zorgen voor oplopende spanningen en negatieve gevoelens tussen verschillende groepen in de samenleving, met als mogelijk gevolg een toename van antisemitisme en/of andere negatieve gevoelens tegenover bevolkingsgroepen. We besteden aandacht aan de inhoudelijke en affectieve polarisation in Zuid-Holland rondom het conflict tussen Israël en Palestijnen, en we nemen daarbij ook in ogenschouw hoe het gesteld is met antisemitisme in de Zuid-Hollandse samenleving.

Tenslotte onderzoeken we op welke wijze we percepties van polarisation onder burgers kunnen verminderen. Daarvoor kijken we allereerst naar hoe het mediagebruik van inwoners van de provincie Zuid-Holland samenhangt met hun ervaren polarisation. We kijken vervolgens naar de rol die verschillende vormen van informatie kunnen spelen om de ervaren polarisation te verkleinen. Dit doen we aan de hand van een surveyexperiment, waarbij we burgers op verschillende manieren informatie geven over de

2 Polarisation kan zowel duiden op een toestand, waarbij er sprake is van een situatie van grote tegenstellingen, als een verandering, waarbij er sprake is van groter wordende tegenstellingen (Hartevelde & Rekker, 2021). In dit onderzoek bekijken we polarisation in de eerste plaats als een toestand, maar we hebben ook oog voor veranderingen ten opzichte van ons vorige onderzoek in mei 2023.

mate van polarisatie in de samenleving en we na afloop hun ervaren polarisatie opnieuw meten.

Daarom beantwoorden wij de volgende deelvragen in het onderzoek:

1. In hoeverre is er sprake van *ervaren* polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving?
2. In hoeverre is er sprake van *prioriteiten* polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving?
3. In hoeverre is er sprake van *issue* polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving?
4. In hoeverre is er sprake van *affektieve* polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving?
5. Hoe is het gesteld met politiek vertrouwen en de tevredenheid met de democratie onder inwoners van Zuid-Holland, en in welke mate is er daarbij sprake van polarisatie?
6. In welke mate is er sprake van (inhoudelijke en affectieve) polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving gerelateerd aan het conflict tussen Israël en de Palestijnen? En hoe hangt dit samen met antisemitisme en negatieve gevoelens tegenover bevolkingsgroepen in de samenleving?
7. Op welke manier hangt mediagebruik samen met (ervaren) polarisatie?
8. Op welke manier kan het geven van verschillende vormen van informatie over polarisatie de ervaren polarisatie onder inwoners van Zuid-Holland verkleinen?

Onderzoeksaanpak

De resultaten van ons onderzoek zijn gebaseerd op een enquête onder een steekproef van inwoners van de provincie Zuid-Holland. Deze steekproef is gewogen om een representatieve afspiegeling van de totale bevolking van Zuid-Holland te waarborgen, rekening houdend met geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. De dataverzameling vond plaats in samenwerking met Ipsos/I&O. De vragenlijst is uitgezet onder deelnemers van hun online onderzoekspanel, dat circa 40.000 actieve leden telt, waarvan ruim 8.000 afkomstig zijn uit Zuid-Holland. De dataverzameling

liep van 12 tot en met 22 juni 2025. In totaal vulden 1.244 respondenten de vragenlijst volledig in. Dit aantal ligt binnen het gangbare bereik voor representatieve enquêtes en is in de meeste gevallen voldoende om relevante variabelen met een redelijke nauwkeurigheid (± 3 procentpunten) te schatten.

De vragenlijst bestaat gedeeltelijk uit vragen die ook waren opgenomen in ons enquête-onderzoek uit mei 2023, en kent daarnaast een aantal sets met nieuwe of aangepaste vragen. Deze vragen zijn grotendeels gebaseerd op bestaande, wetenschappelijk gerenommeerde vragenlijsten, zoals het Nationaal Kiezersonderzoek, de Eurobarometer en de European Social Survey, en voldoen aan de hoogste professionele standaarden voor enquêteonderzoek. Onze uiteindelijke selectie van vragen maakt het mogelijk om de aanwezigheid van verschillende facetten en dimensies van polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving te onderzoeken (zie 'Bijlage: Beschrijving van de enquêteopzet' voor een uitgebreidere toelichting op de onderzoeksopzet).

In dit onderzoeksrapport maken we onderscheid tussen verschillende groepen in de Zuid-Hollandse samenleving. Dit doen we op basis van geslacht (man, vrouw), leeftijd (18-29, 30-44, 45-64 en 65 jaar of ouder), opleidingsniveau (hoog, midden, laag)³ en inkomen (hoog, midden, laag).⁴ Ook hebben we gekeken naar hoe Zuid-Hollanders met verschillende politieke voorkeuren denken over belangrijke thema's in politiek en bestuur. Daarvoor kijken we naar hun politieke zelfplaatsing (van uiterst links tot uiterst rechts)⁵ en hun stemintentie op een politieke partij, zoals respondenten deze zelf hebben aangegeven tijdens het invullen van de enquête in juni 2025.⁶

3 Over het gebruik van de termen "hoog opgeleid" en "laag opgeleid" bestaat veel discussie. Vanwege de mogelijk stigmatiserende werking van deze begrippen geven media en officiële instanties steeds vaker de voorkeur aan andere classificaties, bijvoorbeeld "theoretisch (of academisch) geschoold" en "praktisch geschoold". In de praktijk blijkt het onderscheid tussen theoretische en praktische opleidingen echter lastig te maken (Pleijers & de Vries, 2021). Vanuit deze overwegingen gebruiken we in dit rapport de begrippen "hoog opgeleid" en "laag opgeleid". In lijn met de CBS-classificaties hebben laagopgeleiden alleen basisonderwijs, vmbo of de eerste drie jaar havo/vwo. Onder 'middelbaar' vallen mensen die alleen havo/vwo of een mbo-opleiding hebben afgerond. Hoger opgeleiden hebben een hbo of universitaire onderwijs afgerond.

4 Onder respondenten met een hoog inkomen verstaan we iedereen met een (bruto)jaarinkomen van € 73.000 (twee keer modaal) of meer. Mensen met een middeninkomen verdienen jaarlijks tussen de € 36.500 (modaal inkomen) en € 73.000 (twee keer modaal inkomen). Iedereen die minder dan € 36,500 verdient op een jaarbasis, valt binnen de groep respondenten met een laag inkomen.

5 Voor politieke zelfplaatsing keken wij naar waar respondenten zich zelf plaatsen op een elf-puntschaal van 0 (uiterst links) tot 10 (uiterst rechts). De waarden 0 tot 1 corresponderen met 'uiterst links', de waarden 2 tot 4 met 'links', de waarden 5 tot 6 met 'centrum', de waarden 7 tot 8 met 'rechts' en de waarden 9 tot 10 met 'uiterst rechts'.

6 Als we analyses presenteren op basis van (zelf gerapporteerde) stem bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in 2023, geven we dit expliciet aan in dit onderzoeksrapport. De overige vergelijkingen tussen groepen kiezers van politieke partijen zijn gebaseerd op stemintentie in juni 2025.

2. Ervaren polarisatie

Hoeveel polarisatie ervaren inwoners van de provincie Zuid-Holland in 2025? Ervaren polarisatie betekent niet automatisch dat er sprake is van daadwerkelijke polarisatie, maar ervaren en daadwerkelijke polarisatie kunnen elkaar wel versterken. Twee jaar geleden, in mei 2023, bleek dat 85 procent van de Zuid-Hollanders een grote kloof ervoer in de politieke opvattingen van burgers in Nederland. Volgens bijna 83 procent was deze politieke kloof – over een periode van vijf jaar – ook toegenomen (Brummel e.a., 2024)

Waar de ervaren polarisatie in 2023 al zeer groot was, blijkt deze in 2025 nog steeds onverminderd groot. Ongeveer 86 procent van de Zuid-Hollanders is het (helemaal) eens met de stelling dat er een grote kloof is in de politieke opvattingen van burgers in Nederland. Slechts één op de 20 Zuid-Hollanders (5 procent) is het (helemaal) oneens met de stelling dat er een grote politieke kloof bestaat. Een overgrote meerderheid van de Zuid-Hollanders (83 procent) meent, net zoals in 2023, dat de kloof in politieke opvattingen van burgers in de afgelopen vijf jaar aanzienlijk is toegenomen (zie Figuur 2.1.).

De verschillen in ervaren polarisatie tussen verschillende sociaal-demografische groepen in de Zuid-Hollandse samenleving blijven beperkt. Het idee dat Nederland gepolariseerd is en ook steeds verder polariseert, blijkt onder de verschillende segmenten van de maatschappij sterk te leven. Hoger- en lageropgeleiden ervaren ongeveer evenveel polarisatie. Jongere generaties hebben weliswaar iets minder vaak het gevoel dat deze kloof in de afgelopen vijf jaar is toegenomen, maar deze resultaten lijken grotendeels te verklaren door het hogere % “Weet ik niet” onder 18- tot 29-jarigen en 30- tot 44-jarigen. Ervaren polarisatie blijkt eveneens onafhankelijk van partijvoorkeur: voor alle politieke partijen geldt dat een substantiële meerderheid van hun Zuid-Hollandse aanhangers een grote en toenemende politieke kloof waarneemt in Nederland.

Er is een grote kloof in de politieke opvattingen van burgers in Nederland

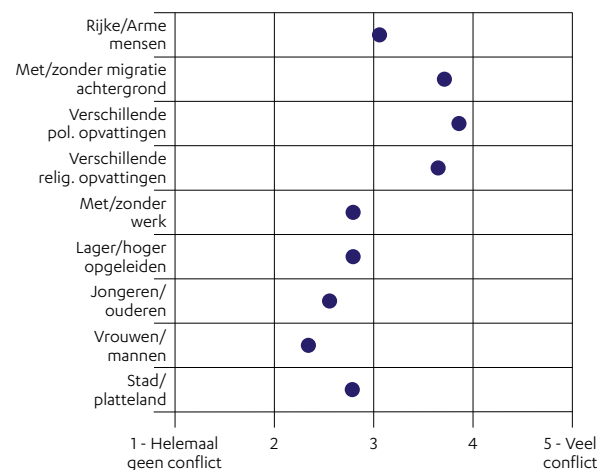

De kloof in de politieke opvattingen van burgers in Nederland is in de afgelopen vijf jaar aanzienlijk toegenomen

Figuur 2.1. De mate van ervaren polarisatie in de provincie Zuid-Holland.

Uit ons onderzoek blijkt dat Zuid-Hollanders met name veel conflict ervaren tussen mensen met verschillende politieke opvattingen, tussen mensen met en zonder migratieachtergrond en tussen mensen met verschillende religieuze opvattingen, zo blijkt uit Figuur 2.2. Er wordt relatief weinig conflict ervaren tussen mannen en vrouwen, tussen jonge en oude mensen of tussen lager- en hogeropgeleiden. Dat Zuid-Hollanders weinig conflict ervaren tussen lager- en hogeropgeleiden is opvallend, gezien de toenemende aandacht voor opleiding als belangrijke politieke en sociaal-culturele scheidslijn in Nederland (Bovens & Wille, 2025; Muis, 2024). Ook is de ervaren mate van conflict tussen mensen in de stad en op het platteland, tussen mensen met en zonder werk en tussen rijke en arme mensen niet bijzonder hoog. Kortom, als Zuid-Hollanders conflict ervaren in de Nederlandse samenleving, dan ervaren zij vooral conflicten langs politieke, etnische (migratieachtergrond) en religieuze lijnen. Ook dit is een onveranderd beeld ten opzichte van mei 2023: deze scheidslijnen waren toen volgens de meeste Zuid-Hollanders de belangrijkste bronnen van conflict in de samenleving.

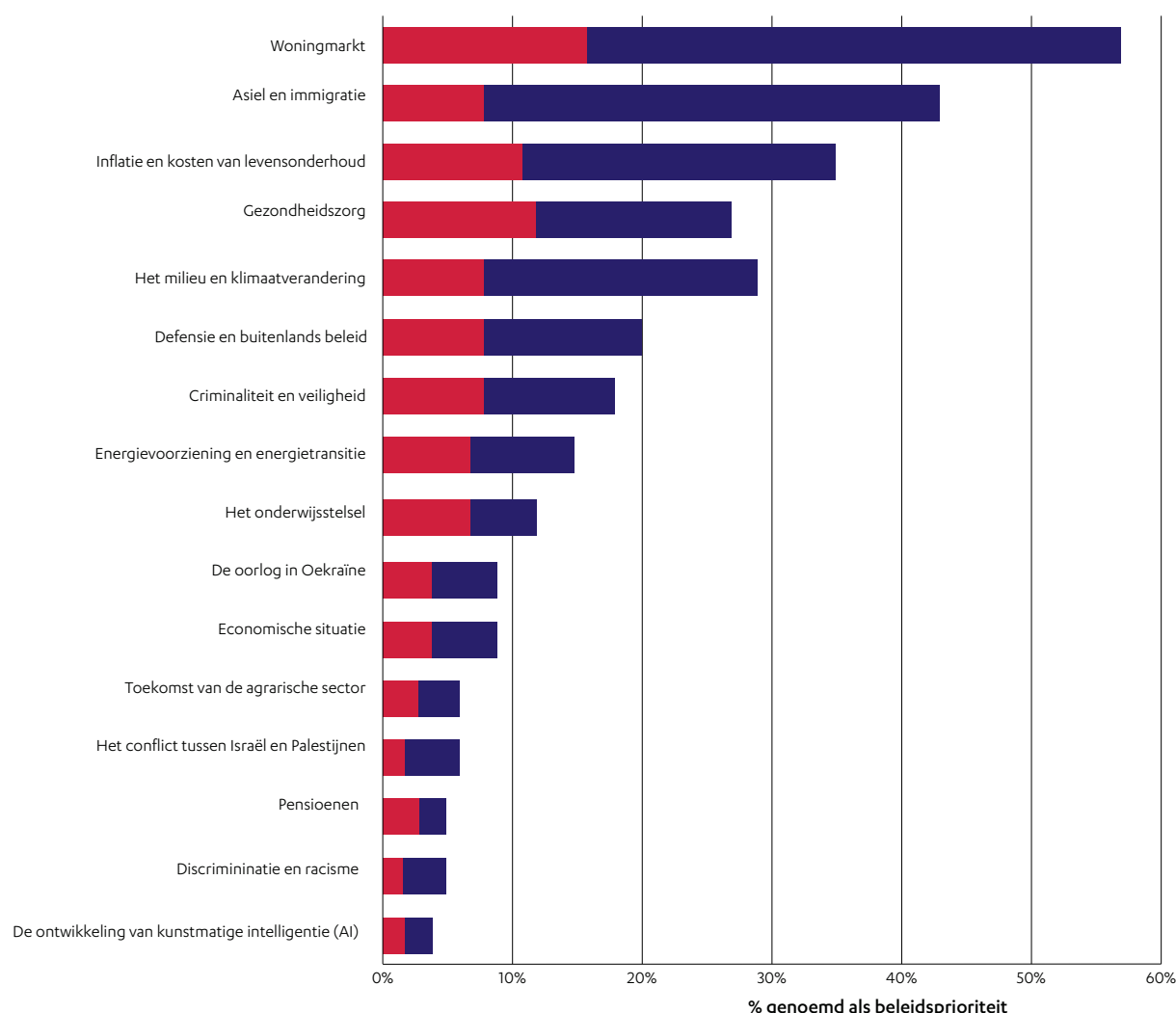
Figuur 2.2. Ervaren conflict door Zuid-Hollanders tussen verschillende groepen in de Nederlandse samenleving.

3. Prioriteitenpolarisatie

Waar Zuid-Hollanders in 2025 nog altijd veel polarisatie ervaren, blijft het de vraag in hoeverre er daadwerkelijk sprake is van inhoudelijke polarisatie in de provincie Zuid-Holland. In mei 2023 bleek de inhoudelijke polarisatie over belangrijke beleidskwesties in Zuid-Holland relatief beperkt. Er waren echter een aantal belangrijke verschillen tussen groepen in de Zuid-Hollandse samenleving in welke beleidskwesties zij de meeste prioriteit gaven (Brummel e.a., 2024).

Belangrijkste beleidsprioriteiten

Hoe denken inwoners in Zuid-Holland op dit moment over welke beleidskwesties het meest belangrijk zijn? Uit onze enquête blijkt dat de woningmarkt het vaakst genoemd wordt door Zuid-Hollanders (57 procent) als een van de drie belangrijke beleidskwesties, gevolgd door asiel en migratie (43 procent) en inflatie (35 procent). Volgens 16 procent van de Zuid-Hollanders is de woningmarkt zelfs het belangrijkste thema op dit moment.

Noot:

De **rode balk** geeft aan hoe vaak een onderwerp als belangrijkste kwestie werd genoemd

De **blauwe balk** geeft aan hoe vaak het thema bij de top-3 prioriteiten werd genoemd

Figuur 3.1. Beleidsprioriteiten volgens inwoners van de provincie Zuid-Holland.

Verder valt op dat 20 procent van de Zuid-Hollanders defensie en buitenlands beleid tot een van de drie belangrijkste beleidskwesties rekenen. Daarnaast noemde 2 procent het conflict tussen Israël en de Palestijnen in het Midden-Oosten en 4 procent de oorlog in Oekraïne als het belangrijkste thema voor Nederland. In totaal beschouwt meer dan 30 procent van de bevolking defensiebeleid in het algemeen of een van deze twee militaire conflicten als een van de drie belangrijkste uitdagingen voor het land. Figuur 3.1 geeft een compleet overzicht van hoe vaak Zuid-Hollanders een bepaald beleidsvraagstuk als één van hun top-drie beleidsprioriteiten noemen.

Onze resultaten laten zien dat de beleidsprioriteiten voor Zuid-Hollanders sinds mei 2023 sterk veranderd zijn (zie Brummel e.a., 2024). Het milieu/klimaatverandering werd toen het vaakst genoemd als een van de belangrijkste kwesties (45 procent). Nu behoort dit onderwerp voor 29 procent van de Zuid-Hollanders tot de drie belangrijkste beleidsthema's voor Nederland. Ook het belang van de energietransitie en (vooral) de toekomst van de agrarische sector zijn onder Zuid-Hollanders afgenomen. In 2023 noemde bijna 20 procent van de Zuid-Hollanders de 'toekomst van de agrarische sector' in haar top-drie beleidsprioriteiten, maar dat is nu iets meer dan 5 procent. Het belang van de woningmarkt is juist toegenomen: van 34 procent in 2023 tot 57 procent nu. Vooral defensie (en internationale veiligheid) is voor Zuid-Hollanders belangrijker geworden. Waar nu 1 op de 5 Zuid-Hollanders dit tot de belangrijkste uitdagingen voor Nederland rekent, werd defensie in 2023 slechts door 1 op de 20 inwoners (iets meer dan 5 procent) van Zuid-Holland als één van de drie belangrijkste beleidskwesties gezien.

Verschillen in beleidsprioriteiten

In welke mate denken verschillende groepen in de Zuid-Hollandse samenleving verschillend over wat de belangrijkste beleidskwesties zijn? Het thema "wonen" blijkt wijdverspreid over het politieke spectrum als belangrijk te worden gezien, hoewel het onderwerp het vaakst belangrijk is voor uiterst linkse (70 procent) en linkse Zuid-Hollanders (58 procent). Echter is de woningmarkt ook een beleidsprioriteit voor veel kiezers in het midden of rechts van het midden (beiden 55 procent), net zoals voor uiterst rechtse

kiezers (49 procent). Voor onderwerpen zoals zorg of inflatie geldt eveneens dat ze ongeveer even vaak als belangrijk worden gezien aan de linker- en rechterkant van het politieke spectrum.

Over de urgentie van thema's zoals migratie/asiel en klimaat denken Zuid-Hollanders verdeeld: hoe belangrijk men deze thema's vindt, hangt sterk samen met politieke voorkeur. Waar migratie/asiel voor 83 procent van de uiterst rechtse Zuid-Hollanders een belangrijk thema is, is dit slechts het geval voor 7 procent van de meest linkse Zuid-Hollanders. Ook centrumrechtse kiezers (63 procent) hechten nog altijd veel meer belang aan asiel/migratie dan centrumlinkse kiezers (15 procent). Bij klimaatverandering en milieu zien we juist een omgekeerd patroon: dit is vooral een belangrijk beleidsthema voor uiterst linkse (63 procent) en linkse (56 procent) kiezers. Voor inwoners van Zuid-Holland die zichzelf als uiterst rechts zien, is klimaat zelden een belangrijk beleidsthema (5 procent). In vergelijking met mei 2023 valt vooral op dat migratie nog nadrukkelijker een belangrijk thema is voor kiezers met een (uiterst) rechtse voorkeur, maar niet voor linkse of uiterst linkse kiezers.⁷ Voor milieu en klimaatverandering zien we dat dit thema onder zowel (uiterst) linkse als rechtse kiezers minder vaak in de top-3 beleidsprioriteiten voorkomt dan twee jaar geleden.⁸

Voor defensie/internationale veiligheid zien we ook verschillen in hoe belangrijk mensen dit thema vinden. Voor kiezers in het politieke midden (25 procent) is defensie vaker een beleidsprioriteit dan voor kiezers die zich uiterst rechts bevinden (12 procent) of uiterst links (5 procent).

Welke beleidskwesties Zuid-Hollanders als belangrijk zien, blijkt ook te verschillen tussen Zuid-Hollanders met verschillende opleidingsachtergronden. Voor Zuid-Hollanders met een lage opleiding is asiel en migratie (58 procent) het belangrijkste vraagstuk, gevolgd door de woningmarkt (55 procent) en inflatie (34 procent). Zuid-Hollanders met een hoge opleiding kennen eveneens veel prioriteit toe aan het oplossen van problemen op de woningmarkt (58 procent), maar zien in belangrijke mate klimaatverandering en milieu als urgent beleidsthema (39 procent). Milieu/klimaatverandering wordt slechts door 13 procent van de Zuid-Hollanders met

7 In mei 2023 was migratie een belangrijk thema voor 65% van de uiterst rechtse kiezers, 53% van de rechtse kiezers, 43% van de kiezers in het midden, 25% van de linkse kiezers en 14% van de uiterst linkse kiezers.

8 Milieu/klimaatverandering was in mei 2023 een belangrijk thema voor 73% van de uiterst linkse kiezers, 64% van de linkse kiezers, 48% van de kiezers in het midden, 29% van de rechtse kiezers en 21% van de uiterst rechtse kiezers.

een lage opleiding als één van de topprioriteiten gezien. Asiel en migratie zijn voor 33 procent van de Zuid-Hollanders met een hoge opleiding weliswaar nog altijd een belangrijk thema, maar dit percentage is relatief laag in vergelijking met hun laagopgeleide provinciegenoten.

Tussen mannen en vrouwen zien wij geen grote verschillen in welke beleidskwesties zij als meest belangrijk ervaren. Een opvallende uitzondering is de gezondheidszorg, wat vaker als beleidsprioriteit wordt gezien door vrouwen (34 procent) dan door mannen (23 procent). Beleidsprioriteiten verschillen in belangrijke mate tussen leeftijdsgroepen in de Zuid-Hollandse samenleving. Voor 70 procent van jonge Zuid-Hollanders tussen 18 en 29 jaar is wonen een belangrijk beleidsthema, maar de urgentie van het onderwerp neemt af tot ongeveer 50 procent voor 65-plussers. Migratie blijkt vooral een belangrijk onderwerp te zijn voor 65-plussers (51 procent) en is minder belangrijk voor jongeren (21 procent). Zuid-Hollanders tussen 30 en 44 jaar (46 procent) hechten gemiddeld meer belang aan inflatie als belangrijk beleidsprobleem voor Nederland. Voor de gezondheidszorg zien we dat dit vooral een beleidsprioriteit is voor de oudste twee leeftijdsgroepen (32% voor 65-plussers en 31% voor 45-64 jaar) en minder voor de jongste twee leeftijdsgroepen (25% voor 30-44 jaar en 17% voor 18-29 jaar). Klimaatverandering is juist een urgent vraagstuk voor de jongste groep Zuid-Hollanders van 18 tot 29 jaar (48 procent), maar wordt slechts door ongeveer een kwart van de inwoners in de overige leeftijdsgroepen als belangrijk onderwerp gezien. Als we kijken naar de verschillen tussen inkomensgroepen, zien we het grootste verschil op het gebied van inflatie: mensen met een laag inkomen (36 procent) vinden dit vaker een beleidsprioriteit dan mensen met een hoog inkomen (25 procent). Mensen met een hoog inkomen vinden milieu en klimaatverandering vaker belangrijk dan mensen met een laag inkomen. Niet alleen het nieuws of actualiteiten van de dag, maar ook zeker 'life events' in het eigen persoonlijke leven bepalen welke beleidsthema's inwoners belangrijk vinden

Samenvatting

Is er daarmee sprake van 'prioriteitenpolarisatie' in de Zuid-Hollandse samenleving? Net als in mei 2023, lijkt er ook nu in Zuid-Holland enige mate van prioriteitenpolarisatie te zijn, en deze lijkt opnieuw het sterkst voor thema's zoals asiel/migratie en klimaat. Daarbij is asiel/migratie vooral een belangrijke beleidsprioriteit voor rechtse kiezers, en klimaat voor linkse kiezers. In vergelijking met ons vorige onderzoek zien we dat wonen en defensie vaker door Zuid-Hollanders als urgent worden gezien, maar het belang dat respondenten hechten aan deze thema's hangt minder duidelijk samen met aan welke kant zij zich van het politieke spectrum bevinden. Ook zien we dat opleidings- en leeftijdsgroepen verschillend denken over wat de belangrijkste beleidsprioriteiten zijn voor Nederland. Dit is vergelijkbaar met onze conclusies van twee jaar geleden en wellicht ook niet verwonderlijk, aangezien mensen met verschillende leeftijden en verschillende opleidingsachtergronden vaak met andere problemen in hun dagelijks leven geconfronteerd worden. Een belangrijke vervolgvraag is daarom in hoeverre Zuid-Hollanders gepolariseerd denken over de oplossingsrichting voor sommige van deze belangrijke beleidsthema's (defensie/internationale veiligheid, asiel, klimaat en sociale zekerheid).

4. Issuepolarisatie

Wanneer opvattingen van burgers over belangrijke beleidskwesties steeds verder uit elkaar komen te liggen, kunnen we spreken over *issuepolarisatie*. Issuepolarisatie hoeft niet per se problematisch te zijn voor de democratie, maar kan zelfs ook wenselijk zijn. Bij een democratie hoort juist dat burgers sterk met elkaar van mening kunnen verschillen (Harteveld & Rekker, 2021). Als meningsverschillen zo groot worden dat ze onoverbrugbaar lijken, vormen zij echter een uitdaging voor het democratisch bestuur. Ondanks de beperkte issuepolarisatie in Zuid-Holland in mei 2023, riepen sommige beleidskwesties, bijvoorbeeld rond klimaat en asiel, meer polarisatie op dan andere vraagstukken (Brummel e.a., 2024).

Om in beeld te brengen hoe het staat met de issuepolarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving anno 2025, kijken we in hoeverre de opvattingen van inwoners van Zuid-Holland uiteenlopen rond vier belangrijke beleidsthema's: defensie en internationale veiligheid, asiel/migratie, klimaat en sociale zekerheid. Daarbij besteden we aandacht aan hoe Zuid-Hollanders denken over deze beleidsthema's en de richting van beleid in algemene zin, maar ook hoe zij aankijken tegen specifieke beleidsvoorstellen over deze vraagstukken. Vervolgens besteden we expliciete aandacht aan hoe deze opvattingen samenhangen met politieke voorkeur en sociaal-demografische achtergrond.

Defensie en internationale veiligheid

Hoe denken Zuid-Hollanders over defensie en de rol die Nederland moet spelen in het bevorderen van internationale veiligheid? Figuur 4.1. laat zien dat ongeveer twee derde van de Zuid-Hollanders vindt dat de Nederlandse regering een enigszins grote of grote rol moet spelen in het bevorderen van internationale veiligheid. Zestig procent van de Zuid-Hollanders vindt dat de Nederlandse regering 'regelmatig moet samenwerken met andere landen om de veiligheid in de wereld te verbeteren'. En op dezelfde vraag antwoordt nog eens 5 procent dat Nederland 'een grote en leidende rol moet spelen bij het vergroten van de veiligheid in de wereld'. Slechts 5 procent vindt dat regering zich helemaal niet moet

bezighouden met conflicten en oorlogen in andere landen, terwijl 18 procent vindt dat het alleen moet ingrijpen bij conflicten en oorlogen in andere landen als er een direct gevaar voor Nederland is. De overige 12 procent kiest voor 'af en toe andere landen helpen als zij bedreigd worden door een conflict of oorlog'.

Deze houding van de Zuid-Hollandse bevolking vertaalt zich in brede steun voor een aantal specifieke beleidsvoorstellen ter bevordering van defensie en internationale veiligheid. Dit geldt bijvoorbeeld voor het verhogen van het defensiebudget naar de nieuwe NAVO-norm van 5 procent van het bbp (64% voor, 25% tegen). Ook is er veel steun voor het voortzetten van de steun aan Oekraïne met wapens (67% voor, 21% tegen). Dat Nederland minder vaak zou moeten bijdragen aan NAVO-missies, kan slechts rekenen op steun van 16 procent van de Zuid-Hollanders – 66 procent is het hiermee oneens. Over andere beleidskwesties is de publieke opinie in Zuid-Holland meer verdeeld. Zo kan de herinvoering van de dienstplicht voor Nederlanders tussen de 18 en 45 rekenen op steun van 44 procent van de Zuid-Hollanders, maar is ook 38 procent tegen. Een ander omstreden punt is militaire oefeningen in beschermde natuurgebieden, met 51% tegen en 37% voor. Desondanks lijken de opvattingen van Zuid-Hollandse kiezers over defensie en internationale veiligheid eerder op consensus te wijzen dan op polarisatie.⁹

Met name kiezers van D66 (91 procent), ChristenUnie (88 procent), GL-PvdA (88 procent) en Volt (85 procent) vinden dat Nederland een relatief grote of grote rol op het wereldtoneel moet spelen. Onder kiezers van PVV (31 procent) en FvD (7 procent) is er minder steun voor een relatief grote of grote rol van Nederland in het bevorderen van de internationale veiligheid. Mensen met een uiterst linkse (86 procent) en linkse (85 procent) politieke voorkeur zijn vaker voorstander voor een grotere rol van Nederland in de wereld. Ook onder centrumkiezers en rechtse kiezers vinden meerderheden (respectievelijk 73 en 56 procent) dat de Nederlandse regering een grotere rol moet spelen in het bevorderen van internationale veiligheid. Voor het verhogen van het defensiebudget blijkt steun juist eerder vanuit het

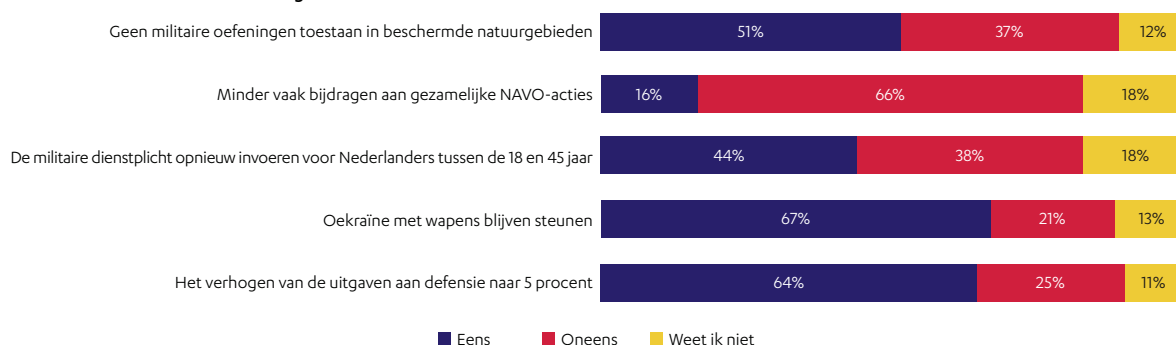
⁹ Hierbij dient opgemerkt te worden dat onze dataverzameling plaatsvindt in de weken voorafgaand aan de belangrijke NAVO-top in Den Haag (op 24 en 25 juni 2025). Het is mogelijk dat de timing van het afnemen van onze vragenlijst invloed heeft gehad op onze onderzoeksresultaten.

Wat vindt u? De Nederlandse regering moet:

Figuur 4.1. Issuepolarisatie: defensie en internationale veiligheid (N.B.: Respondenten kiezen één van de vijf antwoorden).

Bent u het een of oneens met de volgende beleidsvoorstellen?

Figuur 4.2. Steun voor specifieke beleidsvoorstellen over defensie/veiligheid (N.B.: De volgorde van de stellingen is zoals in de enquête).

politieke midden te komen (links 58% eens, midden 69% eens, rechts 72% eens) dan een van beide politieke flanken. Voor de militaire steun aan Oekraïne bestaat sterke steun over het brede politieke spectrum, met uitzondering van uiterst rechts (39 procent, tegenover 67% gemiddeld).

Onder hoogopgeleide Zuid-Hollanders is de steun voor een grotere rol voor Nederland in het bevorderen van internationale veiligheid het grootst: 70 procent.¹⁰ Maar ook onder Zuid-Hollanders met een midden- (64 procent) of lage opleiding (58 procent) kan dit op meerderheidssteun rekenen. De verschillende leeftijdsgroepen in Zuid-Holland denken nauwelijks anders over een grotere rol voor Nederland in het bevorderen van internationale veiligheid, waarbij steun onder 30- tot 44-jarigen (58 procent) maar beperkt lager is in vergelijking met andere leeftijdscategorieën.¹¹ Tussen mannen en vrouwen zijn er nauwelijks verschillen.

Voor specifieke beleidsvoorstellen, zoals een hoger defensiebudget en militaire steun aan Oekraïne, blijven de verschillen in steun tussen leeftijds- en

opleidingsgroepen beperkt. Wel valt op dat laagopgeleide Zuid-Hollanders vaker voorstander zijn van de militaire dienstplicht (60 procent) dan hoogopgeleide Zuid-Hollanders (35 procent). De steun voor een militaire dienstplicht hangt ook sterk samen met leeftijd, waarbij de jongste leeftijdsgroep van 18 tot 29 jaar het minst vaak voorstander is van de dienstplicht (23 procent) en de oudste leeftijdsgroep van 65 jaar of ouder in meerderheid de dienstplicht steunt (57 procent). De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn minder uitgesproken rondom deze beleidskwesties. Ook blijven de meningsverschillen tussen inkomensgroepen relatief klein (minder dan 10 procentpunten).

De polarisatie rondom defensie/internationale veiligheid is in de provincie Zuid-Holland overwegend beperkt. Er bestaat een brede consensus over de algemene beleidsrichting rondom de rol die de Nederlandse regering moet spelen ten aanzien van het bevorderen van de internationale veiligheid. Voor veel belangrijke beleidsvoorstellen (defensiebudget naar 5 procent en militaire steun aan

¹⁰ Het gaat hier om het gecombineerde percentages voor de antwoordopties dat Nederland 'regelmatig moet samenwerken met andere landen om de veiligheid in de wereld te verbeteren' en 'een grote en leidende rol moet spelen bij het vergroten van de veiligheid in de wereld'.

¹¹ 72 procent onder 18- tot 29-jarigen, 66 procent onder 45- tot 64-jarigen en 69 procent onder 65-plussers.

Oekraïne) is steun van brede meerderheden in de samenleving. Rondom de militaire dienstplicht blijkt grotere verdeeldheid te zijn, waarbij steun ook samenhangt met leeftijd en opleidingsachtergrond.

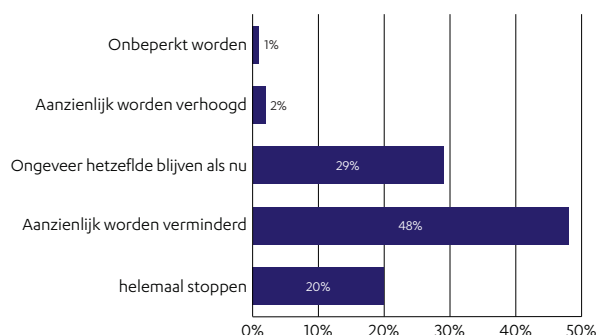
Migratie

Als Zuid-Hollanders gevraagd wordt naar hun mening over de aanpak van migratie, vallen twee belangrijke zaken op. Allereerst blijkt dat een groot deel van de inwoners van de provincie het eens is dat een verdere toename van immigratie voor Nederland niet wenselijk is (zie Figuur 4.3). Ten tweede valt op dat er echter grotere verdeeldheid bestaat onder burgers over de wenselijkheid van verschillende concrete beleidsvoorstellen die immigratie kunnen beperken (Figuur 4.4.).

Bijna de helft van de burgers (48 procent) is het ermee eens dat immigratie naar Nederland de komende jaren aanzienlijk moet worden verminderd. Ongeveer een op de vijf inwoners (20 procent) wil immigratie helemaal stoppen. Daarnaast wil 29 procent van de Zuid-Hollanders ongeveer het huidige niveau van immigratie behouden. Slechts een klein percentage van de inwoners geeft de voorkeur aan meer of onbeperkte migratie.

Alleen potentiële kiezers van de PvdD geven aan dat ze de immigratie aanzienlijk willen verhogen (ongeveer 20%). De potentiële kiezers van andere partijen zijn tevreden met de status quo (D66, GL/PvdA en Volt), willen een aanzienlijke vermindering (BBB, CDA, CU, JA21, SGP, SP en VVD) of een volledige migratiestop (FvD en PVV). De kans dat iemand voorstander is voor een migratiestop, wordt groter naarmate iemand zichzelf beschouwt als uiterst rechts. Onder uiterst rechtse Zuid-Hollanders loopt dit percentage op tot 71 procent, terwijl het onder rechtse Zuid-Hollanders nog maar 26 procent is. Inwoners in het midden of rechts van het midden zijn het meest vaak voorstander van een beperking van immigratie (resp. 57 en 64 procent). Ter linkerzijde is er de meeste steun voor de optie om migratie te behouden op het niveau zoals het nu is (59% voor “links”; 70% voor “uiterst links”).

Naar mijn mening, moet immigratie naar Nederland de komende jaren:

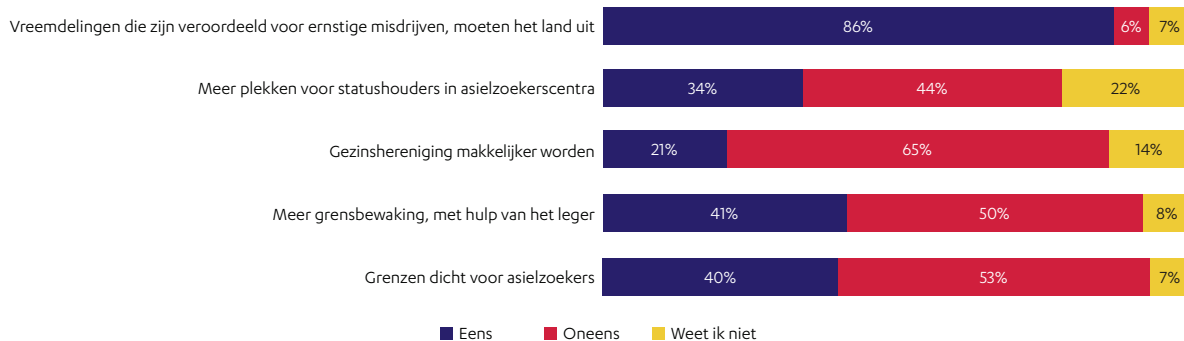
Figuur 4.3. Issuepolarisatie: migratie (N.B.: Respondenten kiezen één van de vijf antwoorden).

Er zijn aanzienlijke verschillen in de voorkeuren van mensen met verschillende opleidingsniveaus. Meer dan 1 op de 3 burgers met een lage opleiding (36%) wil een volledige stop op immigratie, maar slechts 14 procent van de mensen met een hoge opleiding steunt dit. Het huidige niveau van immigratie is acceptabel voor 37 procent van de mensen met een hoge opleiding, maar voor slechts 13 procent van mensen met een lage opleiding. De verschillen tussen leeftijdsgroepen zijn minder uitgesproken, al lijken 18- tot 29-jarigen iets vaker van mening dat het immigratieniveau hetzelfde kan blijven als nu (57 procent) dan de andere leeftijdscategorieën. Er zijn geen grote verschillen tussen mannen en vrouwen.

Hoewel Zuid-Hollanders het vaak eens lijken over de algemene richting van migratiebeleid, zijn er grotere meningsverschillen over concrete beleidsvoorstellen die de immigratie naar Nederland zouden kunnen beperken. Het sluiten van de grenzen voor asielzoekers is acceptabel voor 40 procent van de inwoners, maar onacceptabel voor 53 procent. Ook over grensbewaking (met behulp van het leger) zijn de meningen bijna “fifty-fifty” verdeeld: 41 procent is voorstander, maar 50 procent is tegenstander. Ook de vraag of er meer plekken voor statushouders in asielzoekerscentra moeten komen, is een punt van onenigheid: 34 procent van de burgers is voor, maar 44 procent is tegen. Er is relatief weinig steun (21 procent) om gezinshereniging makkelijker te maken.

Rondom het beleidsvoorstel om vreemdelingen die zijn veroordeeld voor ernstige misdrijven het land uit te zetten, is de minste verdeeldheid: 86 procent is voor, en slechts 6 procent is tegen.

Bent u het eens of oneens met de volgende beleidsvoorstellen?

Figuur 4.4. Steun voor specifieke beleidsvoorstellen over migratie (N.B.: De volgorde van de stellingen is zoals in de enquête).

Steun of verzet tegen deze beleidsvoorstellen hangt sterk samen met politieke voorkeur. Zo geniet ‘grenzen dicht voor asielzoekers’ bijvoorbeeld steun van een grote meerderheid onder de kiezers van BBB, FvD, JA21 en PVV, maar roept vrijwel unanieme tegenstand op onder kiezers van CU, GL/PvdA, D66, PvdD en Volt. Voor potentiële kiezers van VVD (41% voor, 48% tegen), SGP (40% voor, 48% tegen) en SP (42% voor, 52% tegen) zaait dit beleidsvoorstel verdeeldheid. Ruim 91 van de uiterst linkse kiezers is tegen het sluiten van grenzen, evenals 87 procent van de linkse kiezers. Tegelijkertijd wil 89 procent van de uiterst rechtse kiezers de grenzen sluiten (57 procent van de rechtse kiezers en 30 procent van de middenkiezers). Voor grenscontroles door het leger zien we eenzelfde beeld, waarbij dit voorstel op tegenstand kan rekenen van 85 tot 95 procent van de stemmers van GL/PvdA, PvdD, D66 en Volt. Tegelijkertijd is 90 procent van de PVV-kiezers voor grensbewaking met hulp van het leger, net als 84 procent van de JA21-kiezers en 77 procent van de BBB-kiezers. Het voorstel kan op weerstand rekenen van 93 procent van de uiterst linkse kiezers en 84 procent van de linkse kiezers. Steun komt echter van 89 procent van de uiterst rechtse kiezers. Onder rechtse kiezers is een kleinere meerderheid van 59 procent voorstander van grensbewaking door het leger.

Zuid-Hollanders met verschillende opleidingsachtergronden denken zeer verschillend over voorstellen om migratie te beperken. Zo vindt 60 procent van de lageropgeleiden dat Nederland haar grenzen moet sluiten voor asielzoekers (en 46 procent van de middelbaar opgeleiden), maar is slechts 28 procent van de hogeropgeleiden het hier mee eens. Voor grensbewaking door het leger pleit 61 procent van de lageropgeleiden, 49 procent van de middelbaar opgeleiden en 29 procent van de hogeropgeleiden. De meeste weerstand tegen het sluiten van grenzen komt van 18- tot 29-jarigen (78 procent) en 30- tot

44-jarigen (56 procent). Mensen van 65 jaar of ouder zijn sterk verdeeld over het sluiten van grenzen (46% voor, 45% tegen). Voor grensbewaking door het leger zijn leeftijdsgroepen meer verdeeld, en is er alleen onder 18- tot 29-jarigen een duidelijke meerderheid (77 procent) tegen grenscontroles met behulp van het leger. De verschillende inkomensgroepen denken ook anders over immigratie. Zo wil bijvoorbeeld 45 procent van de mensen met een laag inkomen de grenzen sluiten voor asielzoekers, terwijl dit percentage onder mensen met een hoog inkomen maar 35 procent is. Bijna de helft van de mensen met een laag inkomen wil meer grensbewaking met hulp van het leger (49 procent), maar slechts 33 procent van de hoge inkomens wenst dit. Voor de overige beleidsvoorstellen blijken de meningsverschillen tussen de verschillende inkomensgroepen zeer klein.

Migratie lijkt momenteel één van de meest beladen thema's in de huidige politieke arena. We zien echter niet meteen dat Zuid-Hollanders sterk gepolariseerd denken over dit onderwerp. Er lijkt een vrij grote consensus in de Zuid-Hollandse samenleving te bestaan dat meer migratie niet wenselijk is, en een groot deel van de bevolking deelt de mening dat migratie beperkt mag worden. Hiertegenover staat dat burgers vaak zeer verschillend denken over concrete maatregelen die migratie kunnen beperken. Zuid-Hollanders zijn bijvoorbeeld zeer verdeeld over een asielstop en grenscontroles. Deze verschillen in opvattingen over migratie blijken sterk samen te hangen met partijvoorkeur, maar ook met opleidingsniveau.

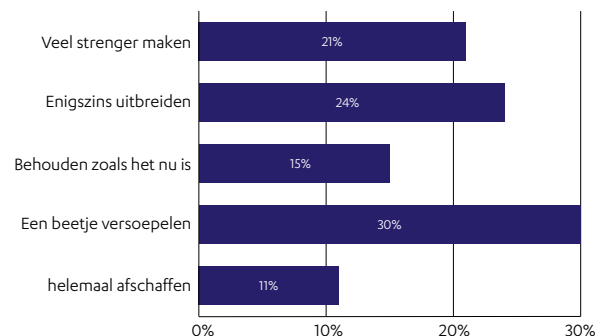
Klimaat

Voor de aanpak van klimaatverandering zien we andere patronen in de opvattingen van inwoners van Zuid-Holland. Onder inwoners van Zuid-Holland blijkt er sterke verdeeldheid te zijn over de gewenste richting

van het klimaatbeleid. Zo vindt een grote groep Zuid-Hollanders dat klimaatmaatregelen enigszins uitgebreid mogen worden (24 procent) of veel strenger moeten worden gemaakt (21 procent). Daartegenover staat dat bijna 11 procent van de Zuid-Hollanders het klimaatbeleid helemaal wil afschaffen. Ongeveer 3 op de 10 Zuid-Hollanders (30 procent) heeft een versoepeling van het klimaatbeleid als voorkeursoptie. De overige inwoners van de provincie (ongeveer 15 procent) willen het klimaatbeleid van de Nederlandse regering houden zoals het nu is.

Met name potentiële kiezers van de PvdD (89 procent), GL/PvdA (89 procent), D66 (84 procent) en Volt (79 procent) willen in overgrote meerderheid een strenger of zelfs veel strenger klimaatbeleid. Onder potentiële kiezers van JA21 (10 procent) en PVV (9 procent) is er nauwelijks steun voor meer klimaatmaatregelen. Ook onder kiezers van partijen zoals SP (48 procent), CDA (43 procent) en VVD (32 procent) is er een minderheid die vindt dat de overheid meer of veel meer klimaatmaatregelen moet invoeren. De steun voor strengere klimaatmaatregelen is het grootst onder uiterst linkse (84 procent) en linkse kiezers (79 procent), maar neemt af tot 49% onder kiezers in het midden, 23% onder rechtse kiezers en 8% onder uiterst rechtse kiezers.

Naar mijn mening, moet de overheid maatregelen die klimaatverandering tegengaan:

Figuur 4.5. Issuepolarisatie: klimaat (N.B.: Respondenten kiezen één van de vijf antwoorden).

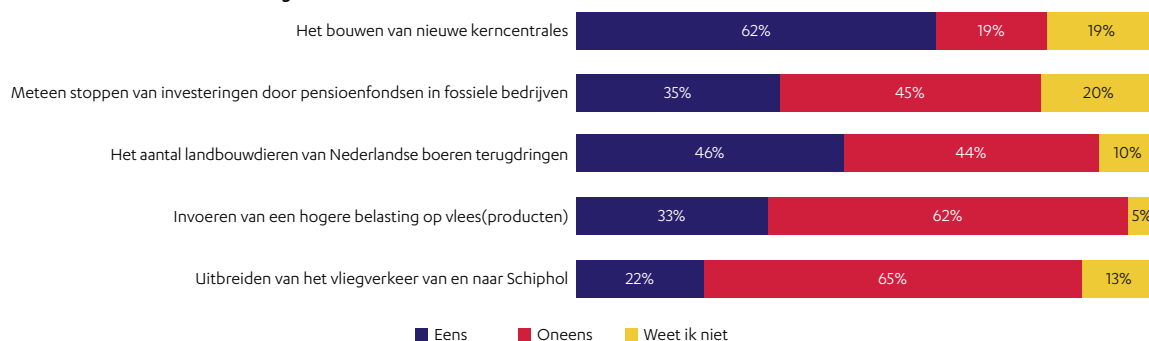
Hoogopgeleide Zuid-Hollanders zijn in meerderheid voor strenge klimaatmaatregelen: 27 procent van hen wil de klimaatmaatregelen enigszins uitbreiden en nog eens 30 procent pleit voor veel strengere klimaatmaatregelen. Dit is een groot verschil met mensen met een midden- of lage opleiding. Onder middelbaar opgeleiden is 14 procent voor veel strengere klimaatmaatregelen en 21 procent voor het enigszins uitbreiden van klimaatmaatregelen. Van de Zuid-Hollanders met een lage opleiding wil slechts

10 procent dat de klimaatmaatregelen veel strenger worden en 15 procent dat de klimaatmaatregelen enigszins worden uitgebreid. De kans dat een Zuid-Hollander met een hoge opleiding voorstander is van zeer strenge klimaatmaatregelen is dus meer dan twee keer zo groot dan voor een Zuid-Hollander met een lage opleiding. Ook zien we een groot verschil in steun voor strenger klimaatbeleid tussen leeftijdsgroepen; waar de steun voor (veel) strengere klimaatmaatregelen het hoogst is onder de 18- tot 29-jarigen (73 procent), daalt deze steun tot 47 procent onder de 30- tot 44-jarigen, 36 procent onder zowel de 45- tot 64-jarigen als onder de 65-plussers. In Zuid-Holland is 46 procent van de vrouwen voor (veel) strengere klimaatmaatregelen, onder mannen is 41 procent voor een (veel) strenger klimaatbeleid.

Met name het verkleinen van de veestapel verdeelt Zuid-Hollanders: 46 procent is voor, maar 44 procent is tegen (zie Figuur 4.6.). Het meteen stoppen van investeringen in de fossiele industrie kan op weerstand rekenen van 45 procent van de Zuid-Hollanders, maar 35 procent is voor en 20 procent weet het niet. Opvallend is dat het bouwen van nieuwe kerncentrales op steun kan rekenen van een ruime meerderheid van de Zuid-Hollanders (62% voor en 19% tegen). Als het gaat om het uitbreiden van het vliegverkeer van en naar Schiphol, vindt 65 procent van de Zuid-Hollanders dat dit niet kan. Slechts 22 procent van de Zuid-Hollanders is voorstander van uitbreiding van het vliegverkeer rond Schiphol. Het voorstel om de belasting op vlees(producten) te verhogen kan dan weer op veel weerstand rekenen: 33 procent is voor, 62 procent is tegen en 5 procent weet het niet.

Steun voor het terugdringen van de veestapel komt met name van kiezers van PvdD (95 procent), GL/PvdA (87 procent) en D66 (83 procent). De tegenstand is het grootst onder FvD-kiezers (90 procent), gevolgd door SGP-kiezers (78 procent), PVV-kiezers (77 procent) en BBB-kiezers (69 procent). Uiterst linkse (86 procent) en linkse (74 procent) Zuid-Hollanders zijn het vaakst voor het verkleinen van de veestapel, terwijl 48 procent van de kiezers in het midden, 35 procent van de rechtse kiezers en 17 procent van de uiterst rechtse kiezers het hiermee eens is. De weerstand tegen een hogere vleesbelasting komt vooral van FvD- (90 procent), PVV- (87 procent) en BBB-kiezers (85 procent), maar ook bijvoorbeeld 72 procent van de VVD-kiezers, 65 procent van de SP-kiezers en 63 procent van de CDA-kiezers is tegen.

Bent u het eens of oneens met de volgende beleidsvoorstellen?

Figuur 4.6. Steun voor specifieke beleidsvoorstellen over klimaat (N.B.: De volgorde van de stellingen is zoals in de enquête).

Onder kiezers van PvdD (75 procent), GL/PvdA en D66 (beiden 71 procent) zijn er ruime meerderheden voor het invoeren van een hogere belasting op vlees. Hoe linkser iemand zichzelf ziet, hoe groter de kans dat hij of zij de invoering van een hogere belasting op vlees(producten) steunt. De bouw van nieuwe kerncentrales krijgt vooral steun van de rechterflank van het politieke spectrum (79% onder rechts, 78% onder uiterst rechts). Een ruime minderheid van de linkse (48 procent) is echter ook voorstander van de bouw van nieuwe kerncentrales. Het uitbreiden van vliegverkeer van/naar Schiphol kan op forse weerstand rekenen van kiezers van PvdD, GL/PvdA, CU, Volt en D66 (meer dan 80 procent), maar ook kiezers van BBB (62 procent), JA21 (56 procent) en VVD (53 procent) zijn in meerderheid tegen een uitbreiding van Schiphol. Onder FvD- en PVV-kiezers (45 en 44 procent) bevindt zich een krappe minderheid die vindt dat Schiphol niet mag uitbreiden.

Het terugdringen van de veestapel blijkt ook tussen hoger- en lageropgeleiden tot verdeeldheid te leiden: 59 procent van de hogeropgeleiden is voor, en slechts 38 procent van de midden- en 34 procent van de lageropgeleiden. Het invoeren van een hogere belasting op vlees(producten) kan op steun rekenen van 44 procent van de hogeropgeleiden tegenover 27 procent van de midden- en 18 procent van de lageropgeleiden. Voor de bouw van nieuwe kerncentrales is de steun onder hoger-, midden- en lageropgeleiden ongeveer even groot. Opvattingen over de uitbreiding van het vliegverkeer rond Schiphol liggen ook nauwelijks uit elkaar. Onder 18- tot 29-jarigen blijkt de steun voor een hogere belasting op vleesproducten (51 procent) en het verkleinen van de veestapel (64 procent) groter dan bij andere leeftijdsgroepen. Mensen van 65 jaar of ouder (72 procent) blijken vaker voorstander van nieuwe kerncentrales dan 18- tot 29-jarigen (51 procent). Mannen blijken vaker dan vrouwen

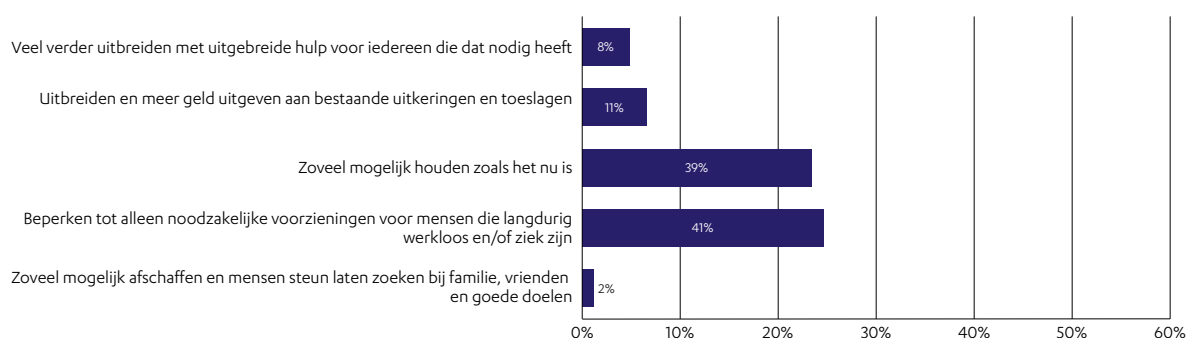
voorstander te zijn van nieuwe kerncentrales (77 versus 51 procent) en van de uitbreiding van Schiphol (27 versus 18 procent). Onder vrouwen is de steun voor het afschaffen van fossiele subsidies groter (37 versus 27 procent). Mensen met een hoog inkomen zijn beduidend vaker voor het terugdringen van de veestapel dan mensen met een laag inkomen (58 versus 39 procent). Hoge inkomens zijn daarnaast vaker (10 procentpunten of meer) voor het invoeren van een hogere belasting op vleesproducten en het bouwen van nieuwe kerncentrales, maar ook vaker voor het uitbreiden van het vliegverkeer rondom Schiphol.

Deze resultaten suggereren dat Zuid-Hollanders niet alleen verdeeld zijn over de richting van het klimaatbeleid, maar ook sterk uiteenlopend denken over specifieke klimaatplannen. Het terugdringen van de veestapel, gevolgd door het invoeren van een hogere belasting op vlees(producten), roept de meeste verdeeldheid op.

Sociale zekerheid

Als Zuid-Hollanders gevraagd worden naar hun opvattingen over de sociale zekerheid, blijkt een aanzienlijk deel van de inwoners (39 procent) sociale voorzieningen, zoals uitkeringen en toeslagen, zoveel mogelijk te willen behouden als het nu is. Ongeveer 41 procent wil de sociale voorzieningen 'beperken tot alleen noodzakelijke voorzieningen voor mensen die langdurig werkloos en/of ziek zijn'. Het afschaffen van sociale voorzieningen en mensen steun laten zoeken bij familie, vrienden en/of goede doelen kan op zeer weinig steun rekenen: slechts 2 procent. Voor het uitbreiden en verhogen van bestaande uitkeringen/toeslagen is steun onder 11 procent van de Zuid-Hollanders, nog eens 8 procent vindt dat sociale voorzieningen veel verder uitgebreid moeten worden en dat er uitgebreide hulp

Wat vindt u? De overheid moet de sociale voorzieningen (zoals uitkeringen en toeslagen):

Figuur 4.7. Issuepolarisatie: sociale zekerheid (N.B.: Respondenten kiezen één van de vijf antwoorden).

moet komen voor iedereen die dat nodig heeft. Het laat zien dat een meerderheid van de Zuid-Hollanders het stelsel wil behouden zoals het nu is of sociale zekerheid in een beperkte vorm wil doorzetten. Er is geen sterke tweedeling in de Zuid-Hollandse samenleving. De steun voor radicale aanpassingen aan de sociale zekerheid blijft relatief beperkt.

Zoals verwacht, hangt steun voor een versoering van de sociale zekerheid samen met politieke voorkeur. Uiterst rechtse (65 procent) en rechtse (56 procent) Zuid-Hollanders zijn vaker voorstander van het beperken van de sociale voorzieningen tot langdurig werklozen en/of zieken. Onder linkse kiezers is maar 19 procent hier voorstander van, en onder uiterst linkse kiezers slechts 12 procent. Kiezers in het midden (54 procent) of links van het midden (50 procent) zijn het vaakst voorstander van het behouden van het huidige stelsel zoals het nu is. Uiterst linkse Zuid-Hollanders zijn in grote mate voorstander van een uitbreiding van de sociale voorzieningen: meer dan 2 op de 3 (67 procent) vindt dat sociale voorzieningen uitgebreid of veel verder uitgebreid moeten worden.

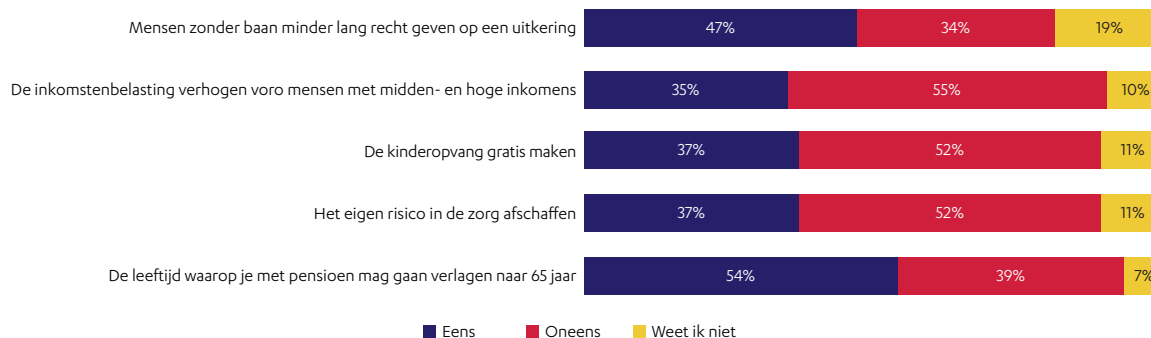
Potentiële kiezers van BBB (77 procent), SGP (75 procent), FvD (61 procent) en JA21 (60 procent) zijn het vaakst voorstander van het beperken van sociale voorzieningen voor langdurig werklozen en/of zieken. Een krappe meerderheid van de PVV- (56 procent), CDA- (51 procent) en VVD-kiezers (50 procent) steunt ook deze optie. Het behouden van de huidige sociale voorzieningen kan op de meeste steun rekenen van kiezers van GL-PvdA (55 procent), D66 (54 procent) en Volt (53 procent). Voor een uitbreiding of grote uitbreiding van de sociale voorzieningen bestaat vooral animo onder kiezers van PvdD (54 procent) en SP (35 procent).

Opleiding blijkt een zeer beperkte rol te spelen in het verklaren van meningsverschillen over de sociale zekerheid. Voor een versoering van sociale voorzieningen is steun van 44% van de Zuid-Hollanders met een lagere opleiding en 41% van zowel de middelbaar- als hogeropgeleiden. Ook is de steun voor het behoud van de huidige sociale voorzieningen ongeveer even groot onder verschillende opleidingsgroepen (39% laag, 42% midden, 40% hoog). Tussen leeftijdsgroepen bestaan eveneens kleine verschillen, met als enige uitzondering dat 18- tot 29-jarigen vaker pleiten voor een veel verdere uitbreiding van de sociale voorzieningen (15 procent) dan andere leeftijdscategorieën. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn eveneens beperkt.

Voor specifieke veranderingen in de sociale zekerheid is er wisselende steun, maar bij de meeste voorstellen valt op dat een duidelijke meerderheid voor of tegen is. Zo kan het verlagen van de pensioengerechtigde leeftijd naar 65 jaar nog op steun van 54 procent van de Zuid-Hollanders (39% tegen en 7% weet het niet). Het afschaffen van het eigen risico in de zorg krijgt de steun van 37 procent (52% tegen en 11% weet het niet). Ook voor het gratis maken van de kinderopvang is maar weinig steun: 37% voor, 52% tegen en 11% weet het niet. Voor het verkorten van de werkloosheidsuitkering is 48% voor en 34% tegen, waarbij opvalt dat een groot deel van de Zuid-Hollanders (19 procent) het niet weet of geen mening heeft. Een hogere inkomstenbelasting voor midden- en hoge inkomens kan op steun rekenen van iets meer dan een derde van de Zuid-Hollanders (35 procent), maar 55 procent is tegen een verhoging van de inkomstenbelasting voor de midden- en hoge inkomens (10% weet het niet).

Een verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 65 jaar krijgt de meeste steun van kiezers van SP (87 procent), BBB (86 procent), FvD (81 procent) en

Bent u het eens of oneens met de volgende beleidsvoorstellen?

Figuur 4.8. Steun voor specifieke beleidsvoorstellen over sociale zekerheid (N.B.: De volgorde van de stellingen is zoals in de enquête).

PVV (79 procent). Onder D66- en Volt-kiezers (resp. 14 en 26 procent) is de steun voor een lagere pensioenleeftijd laag. SP-kiezers zijn in sterke mate voor het afschaffen van het eigen risico in de zorg (77 procent), net zoals BBB-stemmers (69 procent) en PVV-stemmers (63 procent). Ongeveer de helft van de FvD-kiezers (51 procent) wil het eigen risico in de zorg afschaffen, onder andere partijen is slechts een minderheid van de kiezers voor het afschaffen van het eigen risico. Onder D66- en Volt-stemmers is de steun voor afschaffing van het eigen risico het laagst (12 en 15 procent). Het gratis maken van de kinderopvang kan op de steun rekenen van een meerderheid van kiezers van GL/PvdA (54 procent), PvdD (52 procent) en D66 (52 procent), maar heeft nauwelijks draagvlak onder stemmers op SGP (10 procent), JA21 (18 procent) en CU (24 procent). Kiezers van JA21 (72 procent), BBB (69 procent) en PVV (67 procent) willen in grote mate dat de werkloosheidsuitkering verkort wordt, terwijl kiezers van PvdD (20 procent), GL/PvdA (23 procent), CU (24 procent) en SP (26 procent) dit niet willen. Een hogere belasting voor midden- en hoge inkomens krijgt uitsluitend steun van een meerderheid van de kiezers van GL/PvdA (61 procent), PvdD (55 procent), CU (53 procent) en SP (52 procent). Onder BBB-, FvD- en JA21-kiezers is de steun voor een hogere inkomstenbelasting minder dan 15 procent.

Hoger- en lageropgeleiden denken verschillend over het verlagen van de pensioenleeftijd naar 65 jaar: 68% van de lageropgeleiden is voorstander en slechts 38 procent van de hogeropgeleiden. Het afschaffen van het eigen risico in de zorg kan op steun rekenen van 55 procent van de lageropgeleiden, maar onder hogeropgeleiden wil slechts een kwart (25 procent) dat. Over de kinderopvang en de inkomstenbelasting denken lager- en hogeropgeleiden juist niet uitgesproken verschillend. De verschillen tussen

leeftijdsgroepen blijven beperkt, met uitzondering van het verlagen van de pensioenleeftijd naar 65 jaar. Hier zijn 45- tot 64-jarigen (64 procent) het vaakst voor te porren, terwijl de steun onder andere leeftijdsgroepen 55 procent of lager is. Er zijn ook belangrijke verschillen tussen inkomensgroepen. Mensen met een laag inkomen zijn veel vaker voorstander van het verlagen van de pensioenleeftijd (60 procent) dan mensen met een hoog inkomen (48 procent), het afschaffen van het eigen risico in de zorg (49 versus 24 procent) en het verhogen van de inkomstenbelasting voor mensen met midden- en hoge inkomens (53 versus 27 procent). Mannen en vrouwen lijken maar weinig anders te denken over deze sociaaleconomische kwesties.

Er zijn kortom duidelijke meningsverschillen over de invulling van de sociale zekerheid in Zuid-Holland, maar de samenleving is hierover niet diep gepolariseerd. De meeste inwoners bevinden zich in het midden, terwijl radicale posities slechts steun vinden bij een relatief kleine minderheid. De belangrijkste breuklijn loopt langs politieke voorkeur, terwijl sociaal-demografische factoren slechts een beperkte rol spelen.

Samenvatting

Wat zegt het bovenstaande over de issuepolarisatie onder inwoners van Zuid-Holland? De polarisatie blijkt sterk te verschillen per beleidsthema.

Over defensie en internationale veiligheid lijkt er erg veel eensgezindheid onder Zuid-Hollanders. Zuid-Hollanders blijken maar weinig gepolariseerd te denken over sociale zekerheid.

Rond migratie lijkt er veel eensgezindheid te bestaan over de richting van het beleid, maar denken Zuid-Hollanders juist zeer wisselend over specifieke voorstellen om de migratie te beperken.

De aanpak van klimaatverandering blijkt van deze vier thema's de meeste polarisatie uit te lokken. Zuid-Hollanders denken zeer wisselend over de wenselijkheid van een strenger of veel strenger klimaatbeleid. Eveneens is er sprake van redelijk grote verdeeldheid over specifieke maatregelen die kunnen bijdragen aan de bescherming van het milieu of klimaat.

5. Affectieve polarisatie

Voor een goed beeld van de polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving is het belangrijk niet alleen naar de ervaren en inhoudelijke polarisatie te kijken, maar ook de mate van affectieve polarisatie te onderzoeken. Bij affectieve polarisatie is er sprake van een diepgaand gevoel van identificatie met een bepaalde groep en het ervaren van sterke emotionele reacties tegenover andere groepen, zoals afkeer en/of vijandigheid (Harteveld, 2021). Zogeheten ‘gevoelsthermometers’, waarbij burgers aan kunnen geven hoe warm en positief of hoe koud en negatief zij denken over specifieke groepen in de samenleving, zijn een veelgebruikte manier om affectieve polarisatie in kaart te brengen (Iyengar e.a., 2019).

Het is met name de affectieve component van polarisatie waar in de praktijk veel zorgen over bestaan. Zo waarschuwde de Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde, onder leiding van de Arnhemse burgermeester Ahmed Marcouch, in haar rapport (2024) uit januari 2024 voor de gevaren van affectieve polarisatie voor de democratie. Volgens de commissie-Marcouch zou affectieve polarisatie de maatschappelijke dialoog in Nederland steeds moeizamer maken. Als affectieve polarisatie extreme vormen aanneemt, kan dit leiden tot stigmatisering en mogelijk zelfs dehumanisering. Ook politicologen waarschuwen voor de dreiging die affectieve polarisatie kan bieden voor democratische normen, hoewel sommigen tegelijkertijd wijzen op de voordelen van affectieve polarisatie voor een levendig debat en politieke participatie (Harteveld & Wagner, 2023).

Affectieve polarisatie tussen Zuid-Hollandse kiezers

In ons eerdere onderzoeksrapport concludeerden we dat de affectieve polarisatie in Zuid-Holland in mei 2023 niet bijzonder hoog was (Brummel e.a., 2024). Als er sprake was van affectieve polarisatie, richtte deze zich vrijwel uitsluitend tot groepen die zich bevonden op de uitersten van het politieke spectrum. Figuur 5.1. laat zien hoe het in 2025 gesteld is met de affectieve polarisatie in Zuid-Holland tussen kiezers van verschillende politieke

partijen.¹² Ten eerste blijkt dat kiezers de meest warme en positieve gevoelens koesteren voor kiezers die op dezelfde partij stemmen als zij (hun eigen politieke *ingroup*). Deze scores lopen voor verschillende partijen uiteen van +28 tot +43. Daarnaast blijkt dat kiezers redelijk warm en positief zijn tegenover kiezers van partijen die ideologisch dichtbij hun eigen partij staan. Zo denken PvdD-kiezers zeer positief over GL/PvdA-kiezers (+22) en vice versa (+16). Ook CDA- en CU-stemmers denken positief over elkaar (+11 en +19). JA21-kiezers hebben positieve en warme gevoelens over PVV-kiezers (+15), net zoals PVV-kiezers overwegend warm en positief denken over JA21-kiezers (+4). Opvallend is dat de “liefde” niet altijd wederzijds blijkt: zo denken GL/PvdA-kiezers redelijk positief over SP-kiezers (+11), maar staan SP-kiezers een stuk kouder tegenover kiezers van GL/PvdA (-13). Ook de relatief hoge gevoelsscore van SGP-kiezers voor CDA’ers (+14),

Wat vooral opvalt, is dat kiezers van FvD en Denk bijzonder lage gevoelsscores krijgen van kiezers van andere partijen. Kiezers van progressieve partijen, zoals GL/PvdA (-46), D66 (-45) en PvdD (-45), denken zeer negatief over FvD-stemmers. Maar ook onder kiezers voor wie FvD-kiezers zelf redelijk neutrale of positieve gevoelens hebben, zoals PVV- (+10) en JA21-kiezers (+3), is er weinig sympathie voor mensen die op FvD stemmen: -16 bij PVV-kiezers en -25 bij JA21-kiezers. Deze resultaten zijn niet nieuw, want ook in 2023 zagen we al dat Zuid-Hollandse kiezers consistent (zeer) koude en negatieve gevoelens hadden voor de aanhangers van FvD.

Veel kiezers hebben daarnaast koude en negatieve gevoelens tegenover Denk-kiezers, hoewel de gevoelsscores voor Denk-kiezers iets minder donkerblauw kleuren dan voor FvD-kiezers. Onder GL/PvdA- (-13) en PvdD-kiezers (-12) zakken de gevoelsscores voor Denk-kiezers net onder het vriespunt.¹³ Vooral stemmers op PVV (-40) en JA21 (-42) denken zeer negatief over aanhangers van Denk.¹⁴

12 Vanwege het relatief lage aantal observaties (N < 30) moeten de scores voor kiezers van BBB en Denk als indicatief worden beschouwd.

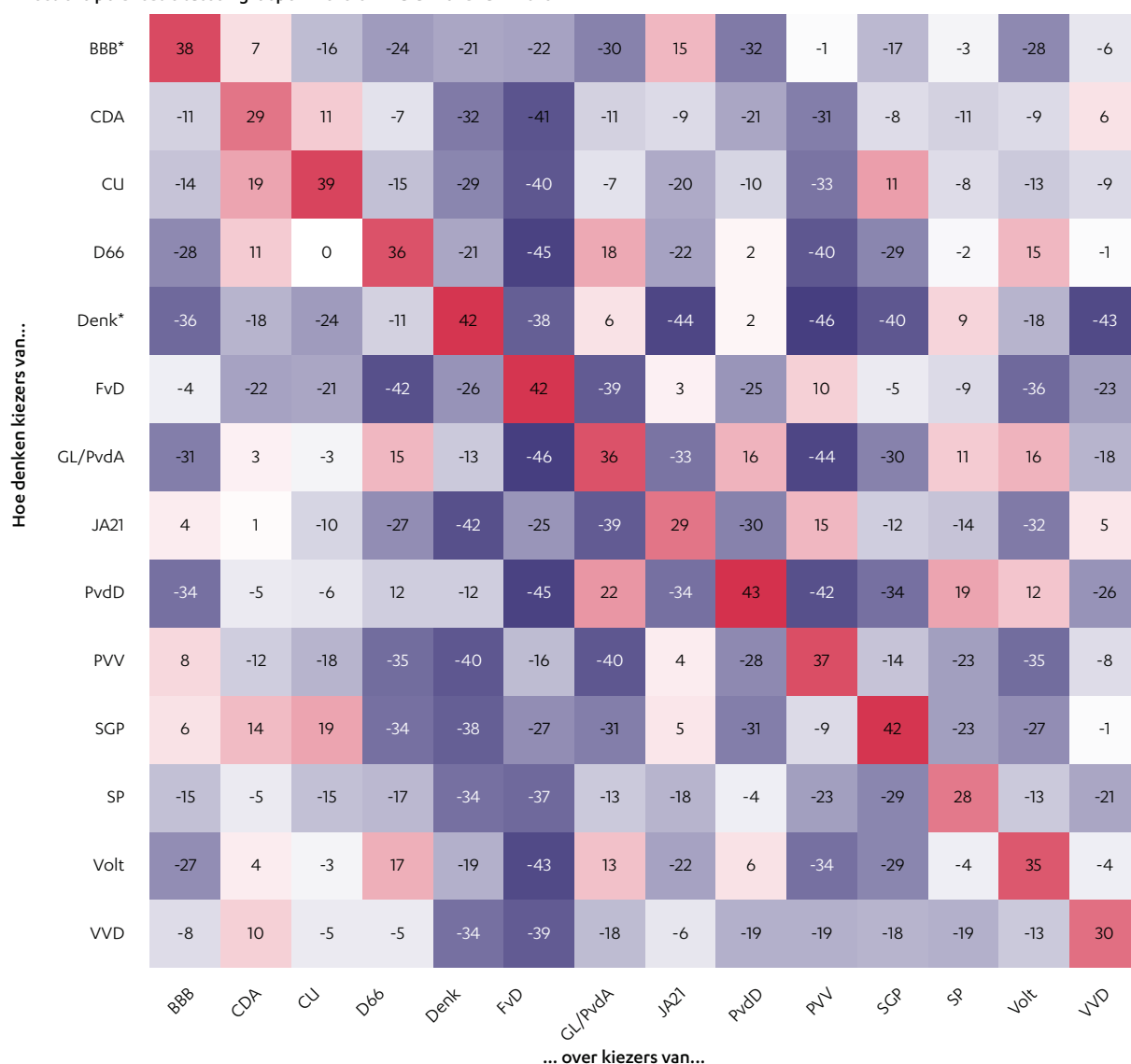
13 In mei 2023 was de gemiddelde gevoelsscore richting Denk-kiezers -16 voor PvdD-kiezers, -18 voor PvdA-kiezers en -19 voor GL-kiezers.

14 JA21-kiezers gaven in 2023 een gevoelsscore van -31 aan Denk-kiezers, dit was -36 onder PVV-kiezers.

Onder kiezers van linkse en progressieve partijen valt op dat ze vaak erg negatief denken over PVV-kiezers. Onder Denk-kiezers is de gemiddelde gevoelsscore voor PVV-kiezers -46, onder kiezers van GL/PvdA en PvdD is dit respectievelijk -44 en -42. Let op: hoewel deze gevoelsscores niet alleen iets lager zijn dan onze bevindingen uit 2023 (dus: mensen zijn negatiever gaan denken over PVV-kiezers), dient hierbij te worden opgemerkt dat het PVV-electoraat sterk gegroeid is na onze eerste meting (want: de PVV groeide flink in aanhang na onze enquête in mei 2023) en hebben deze koude en negatieve gevoelens betrekking op een veel groter deel van de

samenleving. Kiezers van progressieve partijen delen ook lage gevoelsscores uit aan JA21-stemmers. PVV- en JA21-kiezers rapporteren op hun beurt weer lage gevoelsscores voor kiezers van linkse en progressieve partijen. GL/PvdA-kiezers kunnen bijvoorbeeld op weinig sympathie rekenen van mensen die op de PVV (-40) of JA21 (-39) stemmen.¹⁵ In vergelijking met 2023, valt op dat kiezers een stuk negatiever denken over BBB-kiezers. In mei 2023 concludeerden we dat BBB-stemmers maar weinig weerstand oproepen bij kiezers van andere partijen. In 2025 zien we dat onder meer GL/PvdA- en D66-kiezers (-31 en -28) zeer koude en negatieve

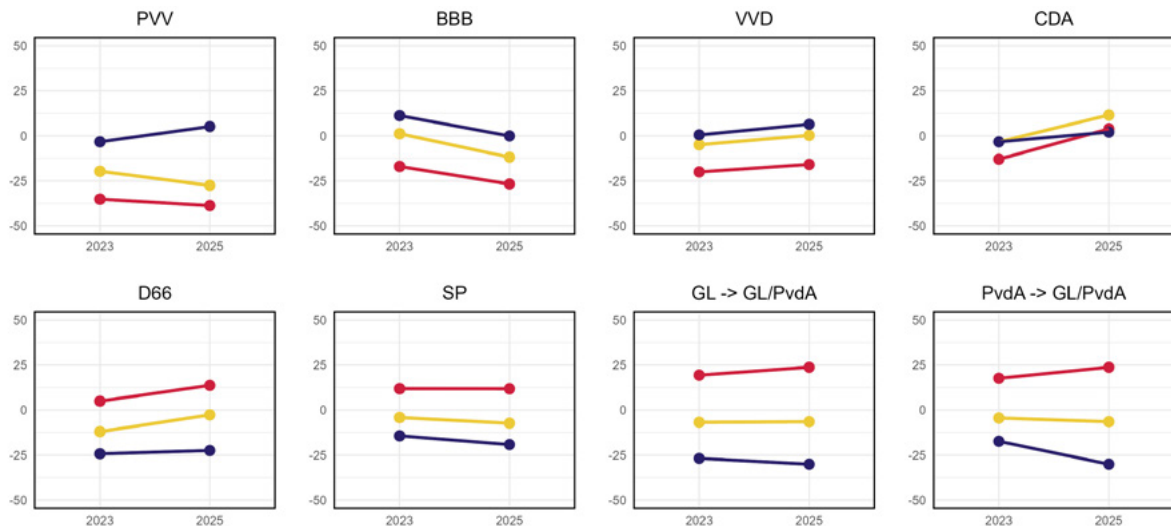
Affectieve polarisatie tussen groepen kiezers in Zuid-Holland in 2025

Noot:
 gevoelsscores tussen -50 en 0 betekenen koude en negatieve gevoelens.
 gevoelsscores tussen 0 en 50 betekenen warme en positieve gevoelens.
 *Gevoelsscores van BBB- en Denk-kiezers zijn indicatief vanwege het lage aantal respondenten (N < 30).

Figuur 5.1. Affectieve polarisatie tussen groepen kiezers in de provincie Zuid-Holland in 2025.

¹⁵ In mei 2023 gaven JA21-kiezers nog gemiddelde gevoelsscores van -21 aan PvdA-kiezers en -33 aan GL-kiezers. Onder PVV-kiezers waren de gemiddelde gevoelsscores voor PvdA-kiezers -27 en voor GL-kiezers -35.

Noot:

De balken tonen hoe warm of koud de gevoelens waren van linkse kiezers, middenkiezers en rechtse kiezers ten opzichte van de aanhangers van verschillende politieke partijen in 2023 en 2025.

Figuur 5.2. Verschuivingen in de affectieve polarisatie in Zuid-Holland tussen 2023 en 2025.

gevoelens hebben tegenover BBB-kiezers. Dit was in 2023 nog -15 onder PvdA-kiezers, -18 onder D66-kiezers en -23 onder GroenLinks-kiezers. Ook bij overige kiezers zien we dat de gevoelsscores voor BBB-kiezers (licht) gezakt zijn.

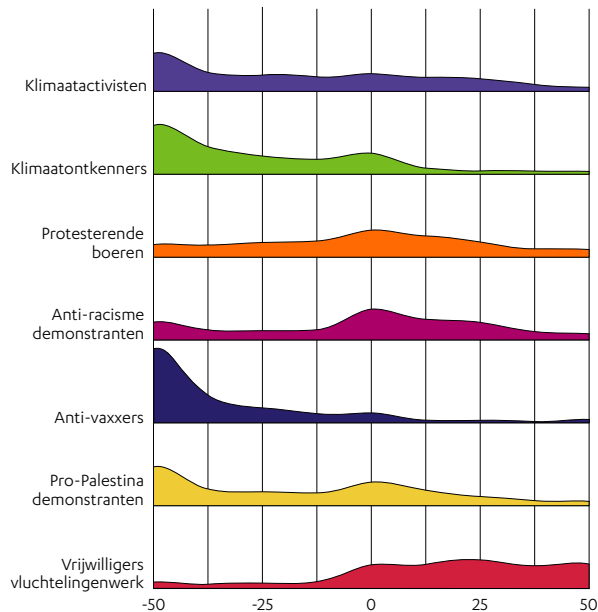
Ten opzichte van mei 2023 zijn de gevoelsscores voor CDA-stemmers juist gestegen. Kiezers van verschillende partijen, zo divers als ChristenUnie (+19), SGP (+14), D66 (+11), VVD (+10), BBB (+7), Volt (+4), GL/PvdA (+3) en JA21 (+1), hebben zelfs positieve of licht positieve gevoelens over CDA-kiezers. Ook bij kiezers van andere partijen roepen CDA-kiezers maar weinig weerstand op. FvD- (-22) en Denk-kiezers (-18) zijn het meest koud tegenover aanhangers van het CDA. De groei van het CDA in de peilingen lijkt samen te gaan met ook een toename in de waardering van CDA-kiezers onder andere kiezers.

Figuur 5.2. maakt inzichtelijk hoe de gevoelsscores voor kiezers van een aantal partijen aan beide kanten van het politieke spectrum (PVV, BBB, VVD, CDA, D66, GL/PvdA en SP) veranderd zijn tussen 2023 en 2025. De resultaten bevestigen het beeld dat Zuid-Hollanders overwegend negatiever zijn gaan denken over BBB-kiezers, terwijl de gevoelsscores voor CDA-kiezers zijn toegenomen. Dit geldt voor zowel (uiterst) linkse kiezers, als ook voor kiezers in het politieke midden of aan de (uiterst) rechtse zijde van het politieke spectrum. In vergelijking met twee jaar geleden, zijn eveneens de gevoelsscores voor D66-kiezers toegenomen. De gevoelsscores richting VVD-kiezers laten een zeer lichte toename zien,

terwijl de gevoelsscores voor SP-kiezers nu nauwelijks hoger of lager liggen dan in 2023. Verder valt op dat onder (uiterst) rechtse kiezers de gevoelsscores voor GL/PvdA-kiezers in 2025 lager zijn dan voor GL-kiezers in 2023, en vooral lager dan voor PvdA-kiezers in 2023. PVV-stemmers krijgen nu lagere gevoelsscores van (uiterst) linkse kiezers en kiezers in het politieke midden, in vergelijking met twee jaar geleden. De groei en kabinetsdeelname van de PVV lijkt daarmee niet tot een 'normalisering' van de PVV-kiezers te hebben geleid onder kiezers in het midden en ter linkerzijde van het politieke spectrum.

Onze resultaten passen bij het beeld uit ons eerdere onderzoek uit 2023 en sluiten ook aan bij ander polarisatie-onderzoek, dat laat zien dat affectieve polarisatie het grootst is tussen, aan de ene kant, kiezers van uiterst rechtse partijen en, aan de andere kant, kiezers van linkse partijen en (ten dele) middenpartijen (Gidron e.a., 2020; Hartevelt, 2021; Wagner, 2021). Net als twee jaar geleden, krijgen FvD- en Denk-kiezers de laagste gevoelsscores van andere kiezers. We zien echter ook verschuivingen sinds 2023. Opvallend is dat de koude en negatieve gevoelens richting PVV- en GL/PvdA-kiezers – op dit moment de twee grootste partijen in het parlement en in de peilingen – sterker zijn geworden. Door de electorale groei van de PVV gaat dit nu ook om een groter deel van de samenleving, waar een ander deel van de Zuid-Hollanders koud en negatief over denkt. Ook valt op dat andere kiezers negatiever zijn gaan denken over BBB-kiezers, terwijl men warmer en positiever is

geworden over mensen die op het CDA stemmen. Het algemene beeld lijkt echter te zijn dat de affectieve polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving sterker en nadrukkelijker aanwezig is dan twee jaar geleden.

Figuur 5.3. Gevoelsthermometers richting groepen in het maatschappelijk debat.

Affectieve polarisatie richting politieke groeperingen

Naast affectieve polarisatie tussen groepen kiezers, kunnen inwoners ook koude en warme gevoelens ontwikkelen richting groepen die zeer herkenbaar aanwezig zijn in het maatschappelijke debat. Figuur 5.3. laat zien hoe warm of koud Zuid-Hollanders denken over specifieke groepen in het maatschappelijke debat.¹⁶

Voor veel van deze groepen liggen de gemiddelde gevoelsscores onder het nulpunt: dit betekent dat Zuid-Hollanders – gemiddeld genomen – koud en negatief denken over deze groepen. Zuid-Hollanders delen bijzonder lage gevoelsscores uit aan anti-vaxxers. Gemiddeld genomen bedraagt de

gevoelsscore richting anti-vaxxers -34,0: dit is bijzonder koud en negatief op een schaal van -50 tot +50. In totaal geeft meer dan 79 procent van onze respondenten anti-vaxxers een gevoelsscore die onder nul ligt.¹⁷ Maar ook over klimaatactivisten (-15,8), ontkenners van klimaatverandering (-26,8) denken Zuid-Hollanders gemiddeld koud en negatief. In totaal geeft 60,5 procent van de Zuid-Hollanders klimaatactivisten een negatieve gevoelsscore en 76,0 procent geeft klimaatontkenners een negatieve gevoelsscore. Waar uiterst linkse (+26,7) en linkse (+7,4) Zuid-Hollanders gemiddeld warme en positieve gevoelens hebben over klimaatactivisten, dalen gevoelsscores tot -30,7 en -40,5 voor rechtse en uiterst rechtse Zuid-Hollanders.¹⁸ Ontkenners van klimaatverandering krijgen de laagste en meest negatieve gevoelsscores van uiterst linkse Zuid-Hollanders (-42,0), gevolgd door linkse Zuid-Hollanders (-38,6). Onder Zuid-Hollanders met een uiterst rechtse politieke voorkeur ligt de gemiddelde gevoelsscore over klimaatontkenners net onder het nulpunt: -5,1. Gevoelsscores voor boeren die protesteren tegen stikstofplannen (-2,2) en anti-racismedemonstranten (-1,5) zijn licht negatief of neutraal. Iets meer dan een derde van de Zuid-Hollanders geeft anti-racismedemonstranten een koude en negatieve gevoelsscore (35,0%) en 41,5 procent denkt koud of negatief over protesterende boeren. Alleen ‘mensen die vrijwilligerswerk doen voor vluchtelingen’ krijgen gemiddeld warme en positieve gevoelsscores: +18,7. Desondanks geeft 12,8 procent van de Zuid-Hollanders vrijwilligers die vluchtelingenwerk een koude en negatieve gevoelsscore.¹⁹ (N.B.: de gemiddelde gevoelsscores voor pro-Palestijnse demonstranten zijn koud en negatief, deze bespreken we uitgebreid in Hoofdstuk 7).

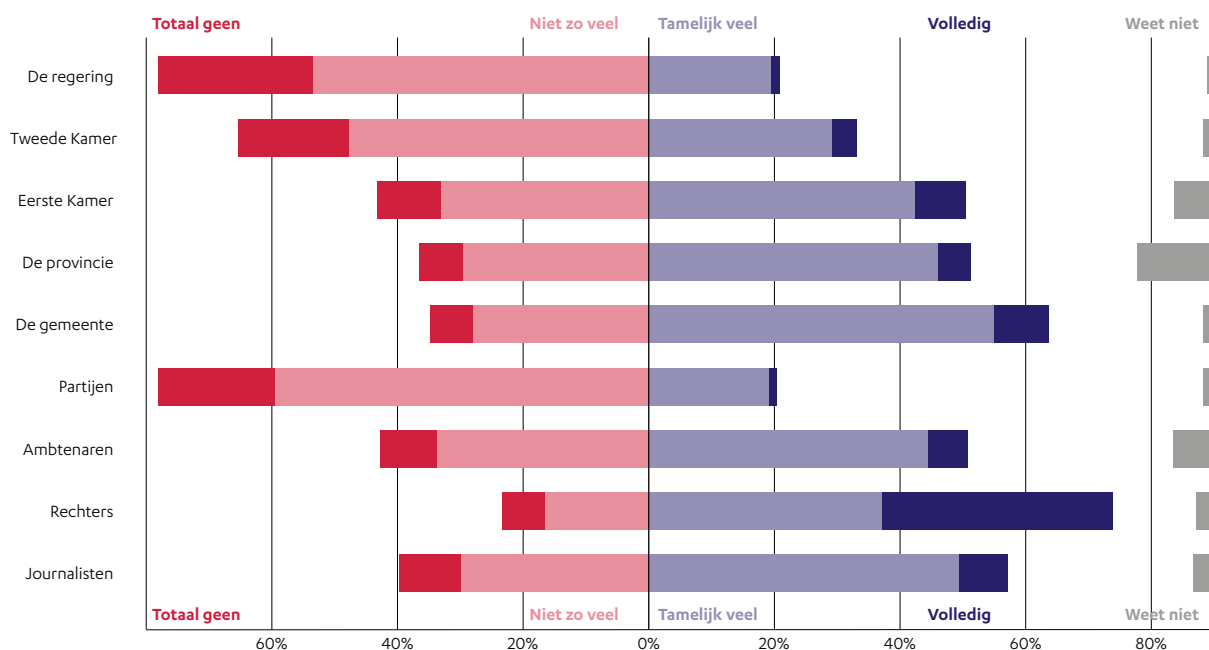
¹⁶ Net zoals twee jaar geleden, hebben we voor uiteenlopende politieke groepen gekozen op basis van de verwachting dat zij herkenbaar zijn voor respondenten en mogelijk ook een (sterk) positieve of negatieve reactie kunnen oproepen. Voor de exacte formulering en omschrijving van deze groepen is gekozen voor een wijze waarmee deze groepen ook vaak in de media en in het publieke debat worden aangeduid.

¹⁷ Deze gemiddelde gevoelsscores tegenover anti-vaxxers zijn zeer negatief, ook als we kijken naar verschillen in politieke oriëntatie: van uiterst links (-35,5) tot uiterst rechts (-20,1) krijgen anti-vaxxers zeer lage gevoelsscores, waarbij linkse kiezers en middenkiezers de meest negatieve gevoelsscores rapporteren.

¹⁸ Onder middenkiezers is de gemiddelde gevoelsscore voor klimaatactivisten -17,8.

¹⁹ Vlak voor afname van onze vragenlijst, waren vrijwilligers in het vluchtelingenwerk veel besproken in het nieuws vanwege ‘lintjesgate’, waarbij minister Faber (Asiel en Migratie) weigerde een handtekening te zetten onder een besluit om vier vrijwilligers bij het COA een koninklijke onderscheiding te geven. Opvallend is dat PVV-kiezers gemiddeld maar weinig negatieve of koude gevoelens hebben tegenover vrijwilligers in vluchtelingenwerk (-8,9), waarbij slechts een minderheid van 43,1 procent een koude of negatieve gevoelsscore uitdeelt.

6. Polarisation, politiek vertrouwen en opvattingen over de democratie

Figuur 6.1. Politiek vertrouwen in de provincie Zuid-Holland.

Polarisatie kan zich ook uiten in grote tegenstellingen in het vertrouwen van burgers in de politiek of in hun tevredenheid met de democratie. In het politieke en maatschappelijke debat klinken de laatste jaren zorgen over het lage en afnemende politieke vertrouwen in Nederland. Volgens politoloog Tom van der Meer (2022) is er in Nederland al langer sprake van een politisering van het politieke vertrouwen, wat inhoudt dat vertrouwen in de politiek steeds meer een politieke factor wordt en steeds vaker samenhangt met partijpolitieke voorkeur. De kloof tussen vertrouwende en wantrouwende burgers wordt hierdoor ook groter. Onderzoek van de Universiteit Utrecht laat een groeiende polarisatie zien in het politieke vertrouwen in Nederland (de Blok & Brummel, 2022).

Politiek vertrouwen

Hoe staat het met het politiek vertrouwen van inwoners van Zuid-Holland? Onze enquête laat zien dat in juni 2025 het vertrouwen van Zuid-Hollanders in de regering bijzonder laag was (zie Figuur 6.1.). Slechts 22 procent van de Zuid-Hollanders had 'enigszins' of 'volledig' vertrouwen in de regering. Maar liefst 53 procent van de respondenten had weinig vertrouwen, en voor 24 procent was er zelfs sprake van totaal geen vertrouwen. Zoals Tabel 6.1. laat zien, is het vertrouwen in de regering een stuk lager dan tijdens ons onderzoek in mei 2023. Op dat moment had ongeveer 30 procent van de Zuid-Hollanders vertrouwen in de regering, destijds gevormd door kabinet-Rutte IV. Bij deze cijfers is het belangrijk om te benadrukken dat zij slechts een momentopname weergeven, waarbij onze vragenlijst kort na de val van het kabinet-Schoof werd afgenomen.²⁰

²⁰ Het vertrouwen in de regering kent daarnaast vaak een cyclisch verloop, waarbij het eerst hoog is bij het aantreden van een nieuwe regering, maar vaak over de loop van de tijd afneemt (zie ook De Blok & Brummel, 2022).

Hoe zit het met vertrouwen in andere belangrijke instituties en actoren binnen het democratisch bestel? Wat opvalt, is dat met name het vertrouwen in politieke partijen bijzonder laag is. Waar 20 procent van Zuid-Hollanders nog enigszins vertrouwen heeft in partijen, is het aandeel Zuid-Hollanders met veel vertrouwen in politieke partijen ongeveer 1 procent. Het vertrouwen in politieke partijen onder Zuid-Hollanders is daarmee gezakt van 28 procent in 2023 naar 21 procent in 2025. Het vertrouwen in de Tweede Kamer is iets hoger dan het vertrouwen in de regering en in politieke partijen. Desondanks heeft een minderheid van de Zuid-Hollanders (33 procent) enigszins of veel vertrouwen in de Tweede Kamer. Dit is iets lager dan het percentage Zuid-Hollanders dat in mei 2023 vertrouwen had in de Tweede Kamer: 37 procent. De Eerste Kamer kan op het vertrouwen van de helft van de Zuid-Hollandse bevolking (49 procent) rekenen. Voor provincie en gemeenten geldt dat zij met vertrouwenspercentages van respectievelijk 52 en 64 procent het vertrouwen hebben van een meerderheid van de Zuid-Hollanders.²¹

Net zoals in mei 2023, blijkt dat Zuid-Hollanders in juni 2025 nog altijd bijzonder veel vertrouwen hebben in rechters: 75 procent van de Zuid-Hollanders vertrouwt rechters, waarvan 38 procent zeer veel of compleet vertrouwen heeft in deze beroepsgroep. Ook journalisten (57 procent) en ambtenaren (50 procent) kunnen op het vertrouwen van een meerderheid van de Zuid-Hollandse inwoners rekenen: deze hoge mate van vertrouwen is vergelijkbaar met 2023. Desondanks is het aandeel Zuid-Hollanders dat ‘totaal geen’ vertrouwen heeft voor zowel journalisten als ambtenaren ongeveer 10 procent.

Tabel 6.1. Politiek vertrouwen in de provincie Zuid-Holland in mei 2023 en juni 2025.

	2023	2025	Verskil +/-
De regering	31	22	-9
Tweede Kamer	37	33	-4
Eerste Kamer	52	49	-3
De provincie	53	52	-1
De gemeente	62	64	+2
Politieke partijen	28	21	-7
Ambtenaren	46	50	+4
Rechters	76	75	-1
Journalisten	60	57	-3

Noot: de scores geven de percentages aan van respondenten dat “tamelijk veel” of “volledig” vertrouwen heeft in deze instituties.

Tevredenheid met de democratie en opvattingen over de democratie

Naast het lage politieke vertrouwen zien we verdeeldheid onder Zuid-Hollanders in hun tevredenheid met het functioneren van de democratie. Slechts 4 procent van de Zuid-Hollanders is zeer tevreden over het functioneren van de democratie. Een substantieel deel van de Zuid-Hollanders (37 procent) is nog altijd tevreden over hoe de democratie in Nederland functioneert, 25 procent is neutraal, 25 procent is ontevreden en 8 procent is zeer ontevreden.²² In vergelijking met andere Europese landen zijn de tevredenheidscijfers met de democratie nog steeds als hoog te beschouwen (Eurobarometer, 2024), desondanks is een grote minderheid (33 procent) van de Zuid-Hollanders ontevreden of zelfs zeer ontevreden over hoe de democratie in Nederland op dit moment functioneert. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de enquêtevraag de tevredenheid met de democratie meet – en niet zozeer de voorkeur voor democratie als bestuursvorm in het algemeen, die mogelijk hoger ligt.

Het is belangrijk om verder te kijken dan alleen naar de tevredenheid met democratie als zodanig en te onderzoeken hoe mensen over verschillende vormen van democratie denken. Hechten mensen vooral

21 Net zoals twee jaar geleden, valt op dat een aanzienlijke minderheid van de respondenten “Weet ik niet” (13 procent) antwoordt op de vraag of zij wel of geen vertrouwen hebben in de provincie.

22 Ter vergelijking: in mei 2023 was 45 procent van de Zuid-Hollanders (zeer) tevreden over het functioneren de democratie en 34 procent (zeer) ontevreden over het functioneren van de democratie.

waarde aan het meerderheidsaspect van democratie of vinden ze democratische *checks and balances* ook belangrijk? Moet de overheid altijd de publieke opinie volgen of moet ze de beslissingen van nationale en internationale rechtbanken, het advies van experts of de bezwaren van politici van de oppositie respecteren?

Om deze houdingen te peilen, vroegen we respondenten of de overheid een nieuw beleid zou moeten invoeren wanneer een meerderheid van de bevolking dit nieuwe beleid steunt, maar er verschillende bezwaren worden geuit. We zien dat 24 procent van de respondenten het ermee eens is dat de overheid de wil van de meerderheid moet volgen, zelfs wanneer het nieuwe beleid in strijd zou zijn met de beslissingen van nationale rechtbanken (66% oneens, 10% weet niet). Een vergelijkbaar percentage (26 procent) vindt dat ook wanneer het nieuwe beleid in strijd zou zijn met het internationaal recht (64% oneens, 10% weet niet). Onder 27 procent van de Zuid-Hollanders is er draagvlak om beleid door te voeren dat steunt op een meerderheid, ook als dat indruist tegen het advies van experts (58% oneens, 15% weet het niet). En tot slot is 51 procent het ermee eens dat de overheid nieuw beleid moet doorvoeren, ook wanneer het nieuwe beleid wordt bekritiseerd door oppositiepartijen (35% oneens; 14% weet het niet). Over het algemeen steunt een aanzienlijk deel van de bevolking - ongeveer een kwart - een sterk meerderheidsstandpunt over democratie, waarbij de overheid de beleidsopvattingen van de meerderheid van de bevolking zou moeten volgen, zelfs wanneer dit betekent dat nationale rechtbanken, internationaal recht en experts worden genegeerd. (Het tegen de bezwaren van oppositiepolitici ingaan is zeker verenigbaar met democratie: we hebben deze vraag opgenomen om ervoor te zorgen dat respondenten zorgvuldig reflecteren op elk enquête-item en niet automatisch instemmen met “enige” beperking die we onderzoeken vanwege vraageffecten of sociale wenselijkheidsbias.)

Er is een significante negatieve correlatie tussen de waarschijnlijkheid dat iemand een meerderheidsstandpunt over democratie steunt en zijn of haar tevredenheid over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert. Met andere woorden, als iemand vindt dat de overheid nationale rechtbanken, internationaal recht en deskundigen moet negeren om de beleidsvoorkeuren van de meerderheid te volgen, is de kans veel groter dat hij ontevreden is over de manier waarop de democratie in het land

functioneert, vergeleken met iemand die vindt dat de overheid de beperkingen die door rechtbanken en deskundig advies worden opgelegd, moet respecteren.

Hoe zit het met de verschillen in politiek vertrouwen en opvattingen over de democratie tussen verschillende groepen Zuid-Hollanders? Wat opvalt, is dat het vertrouwen in de regering onder zowel kiezers van oppositie- en (voormalige) coalitiepartijen laag is. Van de VVD-kiezers uit 2023 had weliswaar bijna 40 procent in juni 2025 vertrouwen in het kabinet-Schoof, maar dit was fors lager onder BBB-kiezers (17 procent), NSC-kiezers (15 procent) en PVV-kiezers (12 procent). Deze cijfers worden niet hoger als we kijken naar kiezers die een van de coalitiepartijen als huidige stemintentie hebben. Ook onder kiezers van oppositiepartijen is het vertrouwen in de regering laag. De regering kan op weinig vertrouwen rekenen van zowel hogeropgeleide (24 procent) als lageropgeleide (13 procent) Zuid-Hollanders.

Terwijl het vertrouwen in de regering laag is onder bijna alle lagen van de bevolking, lijkt het vertrouwen in de Tweede Kamer meer gepolariseerd. Het vertrouwen in de Tweede Kamer is het grootst onder kiezers van GL/PvdA (53 procent), D66 (51 procent), VVD (48 procent) en de ChristenUnie (47 procent). Het vertrouwen in de Tweede Kamer is het laagst onder potentiële kiezers van JA21 (18 procent), PVV (17 procent) en BBB (13 procent), maar ook onder de Zuid-Hollandse kiezers van Partij voor de Dieren (28 procent) en SP (26 procent) is het vertrouwen in het parlement niet hoog. Linkse kiezers (48 procent) hebben het meeste vertrouwen in de Tweede Kamer, gevolgd door kiezers in het midden (33 procent) en rechts van het midden (29 procent). Het vertrouwen is het laagst op de politieke flanken (25% voor uiterst links, en 13% voor uiterst rechts). Dit past in het beeld van de politisering van het politiek vertrouwen, zoals Van der Meer (2022) dat heeft geschetst. Ook valt op dat het vertrouwen in de Tweede Kamer twee keer zo hoog is onder mensen met een hoge opleiding dan onder mensen met een lage opleiding (44 procent versus 21 procent).

Rondom de tevredenheid met de democratie zijn de verschillen tussen kiezers van verschillende partijen eveneens groot. Waar D66- (63 procent), Volt- en ChristenUnie-kiezers (beide 62 procent) tevreden zijn met het functioneren van de democratie, is dit onder kiezers van partijen zoals SP (39 procent), BBB (31 procent), JA21 (22 procent) en PVV (18 procent) fors

lager. Onder FvD-kiezers is vrijwel niemand tevreden met het functioneren van de democratie. Hier zien we ook een opleidingskloof, waarbij Zuid-Hollanders met een hogere opleiding meer tevreden (46 procent) zijn met de democratie dan Zuid-Hollanders met een lagere opleiding (32 procent). Verder zijn mensen van 65 jaar en ouder relatief minder vaak tevreden (26 procent) met het functioneren van de democratie.

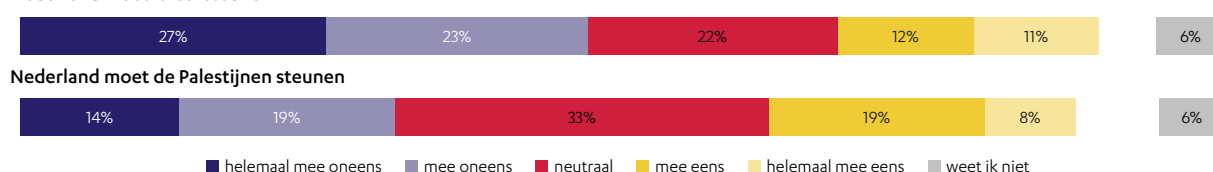
Ook denken groepen kiezers zeer verschillend over hoe er invulling moet worden gegeven aan de democratie. Onder Zuid-Hollandse kiezers van GL-PvdA en D66 denkt vrijwel niemand dat de overheid uitspraken van rechtbanken (3 en 6 procent), internationale verdragen (3 en 4 procent) of adviezen van experts (3 en 4 procent) mag negeren, ook niet als de meerderheid van de kiezers een bepaald beleid wilt. Onder kiezers van partijen, zoals de ChristenUnie, Volt en Partij voor de Dieren, is steun voor een majoritaire democratie eveneens bijna afwezig. Ook onder VVD- en CDA-kiezers is er weinig steun voor de opvatting dat de overheid rechtelijke uitspraken (resp. 20 en 17 procent), internationale verdragen (19 en 14 procent) of adviezen van experts (26 en 19 procent) compleet naast zich neer kan leggen. Onder JA21-, PVV- en FvD-kiezers bevindt zich echter een meerderheid met majoritaire opvattingen over de democratie. Zo vindt bijvoorbeeld 66 procent van de PVV-kiezers dat de overheid uitspraken van nationale rechters mag negeren, als zij beleid uitvoert dat op steun kan rekenen van de meerderheid van de bevolking. Een vergelijkbaar percentage vindt dat de overheid ook internationale verdragen (68 procent) of adviezen van experts (59 procent) kan negeren. Dit laat zien dat hoe iemand denkt over wat democratie precies inhoudt, deels afhankelijk is van politieke voorkeur. Onder kiezers met een lage opleiding deelt ongeveer een derde een meerderheidsopvatting over de democratie, terwijl dit onder kiezers met een hoge opleiding iets meer dan 2 op de 10 is. Mannen blijken daarnaast iets vaker een meerderheidsopvatting te hebben over de democratie dan vrouwen, en steun voor een majoritaire democratie neemt toe naarmate iemand een hogere leeftijd heeft.

Conclusie

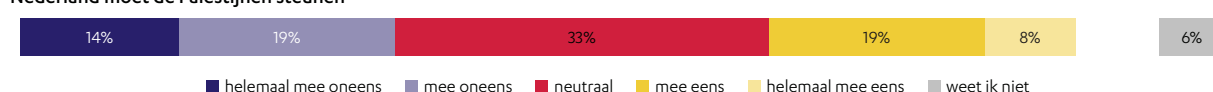
Dit wijst erop dat de polarisatie van het politieke vertrouwen, zoals we deze in mei 2023 in Zuid-Holland al waarnamen, zich ook doorzet in juni 2025. Het belangrijkste verschil met 2023 is dat het vertrouwen in de regering verder gedaald is. Het vertrouwen in de Tweede Kamer en de tevredenheid met de democratie zijn gepolariseerd en hangen samen met politieke voorkeur. Er zijn verschillen in de tevredenheid met de democratie en opvattingen over de democratie tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus. We observeren dat ongeveer kwart van de Zuid-Hollanders voorstander is van een majoritaire vorm van democratie, waarin de wil van de meerderheid belangrijker is dan democratische *checks and balances*, zoals rechterlijke uitspraken en internationale verdragen. De voorstanders van zo'n uitgesproken variant van een majoritaire democratie zijn ook minder tevreden met het functioneren van de huidige democratie.

7. Polarisation en het conflict tussen Israël en de Palestijnen

Nederland moet Israël steunen

Nederland moet de Palestijnen steunen

Figuur 7.1. Houdingen van Zuid-Hollanders ten aanzien van Nederlandse positie in het conflict in het Midden-Oosten.

Waar de voorgaande hoofdstukken laten zien hoe met de algehele polarisatie staat in de Zuid-Hollandse samenleving, richten we ons in dit hoofdstuk op polarisatie rond één specifiek onderwerp: het conflict tussen Israël en de Palestijnen in het Midden-Oosten. De oorlog in Gaza roept sterke politieke en maatschappelijke reacties op in Nederland, en zo ook in de provincie Zuid-Holland. Denk bijvoorbeeld aan de maatschappelijke reacties na de aanslagen van Hamas op 7 oktober 2023, maar ook de vele demonstraties tegen het optreden van Israël in Gaza. In hoeverre verdeelt het conflict Zuid-Hollanders?

Inhoudelijke polarisatie

Hoofdstuk 3 over ‘Prioriteitenpolarisatie’ liet zien dat het conflict tussen Israël en Palestina door 2 procent van de respondenten als belangrijkste probleem voor Nederland wordt genoemd. Voor 6% van de Zuid-Hollanders is het een van de drie belangrijkste kwesties die op dit moment spelen (uit een lijst van zeventien onderwerpen). Dat lijkt weliswaar geen hoog percentage, maar daarmee wordt het buitenlandse conflict nog altijd vaker als belangrijke beleidskwestie voor Nederland genoemd dan binnenlandse thema’s, zoals pensioenen en de toekomst van de agrarische sector.²³

De Zuid-Hollandse bevolking is nogal verdeeld in hun steun voor beide partijen in het conflict (zie Figuur 7.1.). Wanneer we afzonderlijk vragen naar steun voor Israël en de Palestijnen, is 23 procent het ermee eens dat Nederland Israël moet steunen en 29 procent vindt dat Nederland de Palestijnen moet steunen. Niet geheel verrassend bestaat er een negatieve en statistisch significante correlatie tussen steun voor Israël en steun voor de Palestijnen (Pearson’s $r = -0,364$). Tegelijkertijd is bijna de helft van onze respondenten (47 procent) het met geen van beide stellingen eens. Het percentage dat het expliciet (helemaal) oneens is met zowel de stelling dat Nederland Israël moet steunen, als dat het de Palestijnen moet steunen, bedraagt 15 procent.

Een genuanceerder beeld ontstaat wanneer we de vraag anders stellen (zie Figuur 7.2.), hoewel de Zuid-Hollandse bevolking nog steeds zeer verdeeld is. Slechts 7 procent vindt dat Nederland Israël onvoorwaardelijk moet steunen en slechts 8 procent vindt dat Nederland de Palestijnen onvoorwaardelijk moet steunen. Nog eens 11 procent steunt Israël als het humanitaire hulp Gaza laat bereiken, en nog eens 14 procent als het ook het militaire offensief in Gaza stopt. 5 procent vindt dat Nederland de Palestijnen moet steunen als ze de Israëlische gijzelaars bevrijden, en nog eens 17 procent als Hamas ook van de macht wordt verdreven. Een groot deel van de respondenten – 37 procent - wil niet dat Nederland

²³ In vergelijking met het conflict tussen Israël en de Palestijnen in het Midden-Oosten, wordt de oorlog in Oekraïne ongeveer twee keer zo vaak als belangrijk beleidsthema door Zuid-Hollanders gezien.

In het huidige conflict in het Midden-Oosten moet Nederland steunen:

Figuur 7.2. Houdingen van Zuid-Hollanders ten aanzien van Nederlandse positie in het conflict in het Midden-Oosten (2).

een van beide partijen in het conflict steunt. Twee belangrijke gebeurtenissen die mogelijk van invloed kunnen zijn geweest op deze houdingen van de Zuid-Hollanders, vonden plaats tijdens onze dataverzameling: ten eerste startte Israël een militair offensief in Iran (12 juni), en ten tweede vond er in Den Haag een grote demonstratie plaats ten gunste van de Palestijnen en tegen het Israëlische beleid in Gaza (15 juni). Als we de reacties vóór en na deze gebeurtenissen vergelijken, zien we geen effect op de steun voor Israël of de Palestijnen. Dit is opmerkelijk, omdat het laat zien dat zelfs het begin van een nieuw offensief en een massale demonstratie niet voldoende zijn om de houding ten opzichte van deze kwestie te veranderen. Het zou kunnen dat de effecten van de twee gebeurtenissen - die kort na elkaar plaatsvonden - elkaar opheffen, maar er is geen bewijs voor deze interpretatie wanneer we de steun voor Israël - die meer had moeten worden beïnvloed door het begin van de oorlog - en de Palestijnen - die eerder zou worden beïnvloed door de demonstratie - afzonderlijk onderzoeken.

Er is een zeer sterk en lineair verband tussen meningen over welke zijde in het conflict Nederland zou moeten steunen en links-rechts zelfplaatsing, waarbij de steun voor de Palestijnen het hoogst is aan de uiterst linkse kant en afneemt naarmate men naar rechts beweegt. De steun voor Israël neemt toe naarmate iemand zichzelf als rechtser ziet. Respondenten voor wie het conflict in het Midden-Oosten een van de drie belangrijkste vraagstukken is waarmee Nederland kampt, steunen de Palestijnen veel vaker.

Affectieve polarisatie en antisemitisme

Naast de inhoudelijke polarisatie, kijken we ook in hoeverre het conflict doorwerkt in de affectieve polarisatie in de Zuid-Hollandse samenleving. Dat doen we allereerst door te kijken naar de affectieve

houdingen van Zuid-Hollanders richting pro-Palestijnse demonstranten, door middel van een gevoels-thermometer van -50 (koude en negatieve gevoelens) tot +50 (warme en positieve gevoelens).²⁴ Het blijkt dat de gemiddelde gevoelsscore richting pro-Palestijnse demonstranten -15,75 bedraagt, waarbij 57% van de respondenten een koude en negatieve waarde (tussen -50 en 0) aangeeft. Het is niet verrassend dat negatieve gevoelens jegens pro-Palestijnse demonstranten sterk samenhangen met steun voor Israël (negatief) en Palestijnen (positief) in het conflict in het Midden-Oosten: steun voor de Palestijnen correleert positief met warme en positieve gevoelens voor pro-Palestijnse demonstranten, terwijl een grotere mate van steun voor Israël samenhangt met koude en negatieve gevoelens tegenover deze groep demonstranten. Aanhangers van de SGP, PVV en JA21 hebben de meeste negatieve gevoelens (allen lager dan -30), maar ook VVD-aanhangers zijn vrij negatief. Er is geen bewijs dat de grote pro-Palestijnse demonstratie in Den Haag, die plaatsvond tijdens de dataverzameling, de gevoelens jegens pro-Palestijnse demonstranten in het algemeen heeft beïnvloed, noch positief noch negatief.

Het conflict in het Midden-Oosten kan mogelijk ook gevolgen hebben voor de affectieve houdingen van Zuid-Hollanders tegenover Joden. Er bestaan in de samenleving veel zorgen over een toename van antisemitisme sinds de start van de oorlog in Gaza. Zo blijkt uit onderzoek in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) dat het aantal meldingen van antisemitisme in Nederland tussen 2022 en 2024 is gestegen (Art. 1, 2025). Hoewel meldingen niet automatisch een volledige afspiegeling vormen van de feitelijke verspreiding van antisemitische houdingen, wijzen ze wel op een groeiende maatschappelijke alertheid en zorgen rondom dit thema.

²⁴ De vraag over pro-Palestijnse demonstranten was opgenomen in een reeks van vragen waarin respondenten hun gevoelsscore konden geven aan verschillende politieke en sociale (protest)groepen in de samenleving, met onder andere klimaatactivisten, protesterende boeren en anti-racisme-demonstranten.

Om inzicht te krijgen in de verspreiding van antisemitische sentimenten in de Zuid-Hollandse samenleving, onderzoeken we allereerst de affectieve houding van Zuid-Hollanders ten opzichte van Joden. Daarvoor maken we opnieuw gebruik van een “gevoelsthermometer”.²⁵ Over het algemeen is de gemiddelde houding ten opzichte van Joden op een schaal van -50 tot +50 (0 is het neutrale punt) 8,16, waarbij 14 procent van de Zuid-Hollanders een negatieve waarde op deze schaal aangeeft. Wanneer de vraag over gevoelens ten opzichte van Joden wordt gesteld samen met vragen over andere bevolkingsgroepen (Marokkanen, Turken, enz.), is het gemiddelde 8,81, terwijl het 7,5 is wanneer de vraag wordt gesteld in combinatie met vragen over aanhangers van andere religies (moslims, katholieken, enz.).²⁶ Deze waarden zijn aanzienlijk positiever dan de gemiddelde gevoelens ten opzichte van Marokkanen (-7,53) en moslims (-8,06). Dit patroon suggereert dat Joden in vergelijking met andere minderheidsgroepen relatief positief worden beoordeeld, maar dat er toch een niet te verwaarlozen minderheid is die negatieve gevoelens uit. Ter vergelijking: in mei 2023 gaven Zuid-Hollanders een gemiddelde gevoelsscore aan Joden van +7,4, waarbij 13,8% van de respondenten Joden een gevoelsscore gaf lager dan 0. De affectieve houdingen van Zuid-Hollanders ten aanzien van Joden zijn in de afgelopen twee jaar niet veranderd.

Een veel gebruikte manier in de sociale wetenschappen om antisemitisme te meten, is aan de hand van de steun voor antisemitische stereotypen (zie bijvoorbeeld Ozer e.a., 2025). We onderzochten de mate van instemming met drie antisemitische stereotypen. “Joden hebben te veel macht in de wereld van vandaag” werd door in totaal 10 procent van de respondenten onderschreven. “Joden praten alleen over de Holocaust om hun politieke agenda te bevorderen” werd door 14 procent van de mensen onderschreven. “Joden denken dat ze beter zijn dan anderen” werd door 16 procent onderschreven. In totaal is 19 procent het met ten minste één van deze

drie stellingen eens, terwijl ongeveer 5 procent alle drie stereotypen onderschrijft. Steun voor een van de hierboven besproken antisemitische stereotypen is een sterke en significante voorspeller van negatieve gevoelens ten opzichte van Joden. Mensen die een van de drie antisemitische stereotypen onderschrijven, zijn aanzienlijk minder geneigd om steun te betuigen aan Israël in het Midden-Oostenconflict, maar de relatie is echter verre van deterministisch. Ongeveer 30 procent van Zuid-Hollanders die niet wenst dat Nederland Israël steunt, is het eens met (minstens) een van de drie antisemitische stereotypen. Met andere woorden, de meerderheid van de inwoners die vindt dat Nederland Israël niet moet steunen onderschrijft geen van de drie antisemitische stereotypen.

Het meten van antisemitisme kan erg gecompliceerd zijn. De mate van steun voor antisemitische houdingen kan door dit soort onderzoek worden onderschat als gevolg van vertekening door sociale wenselijkheid. Mensen weten vaak dat het uiten van dergelijke houdingen sociaal onaanvaardbaar is en aarzelen mogelijk om hun steun voor dergelijke uitspraken te tonen. Om deze mogelijke vertekening aan te pakken, gebruikten we een alternatieve manier om de prevalentie van het eerste stereotype te meten: het zogenaamde ‘list experiment’. *List experiments* bieden een indirecte manier om potentieel controversiële houdingen te meten. Ze werken door te verbergen of elk individu het eens is met een controversiële stelling, terwijl ze tegelijkertijd de instemming voor de bevolking als geheel kunnen schatten (zie Aronow e.a., 2015). Om dit te bereiken, krijgt de helft van de steekproef een lijst met drie potentieel controversiële stellingen voorgelegd (exclusief ons stereotype over Joden), en hoeven respondenten alleen aan te geven met hoeveel van deze stellingen ze het eens zijn, en niet met welke ze het eens zijn. De andere helft van de steekproef krijgt dezelfde drie stellingen plus ons stereotype over Joden voorgelegd, en vermeldt ook het aantal stellingen waarmee ze het eens zijn. Het verschil in

25 Antisemitisme is een complex en multidimensionaal concept dat zich lastig laat meten. Antisemitisme gaat gepaard met uiteenlopende uitingvormen – van stereotypen en complottheorieën tot religieuze en historische mythen en het ontkennen van de Holocaust – waarbij een vragenlijst slechts een deel van dit spectrum kan vangen. In ons onderzoek hebben we zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande en veelgebruikte methoden uit sociaalwetenschappelijk onderzoek om antisemitisme te meten, die ook zo goed mogelijk aansloten bij de Nederlandse context (zie ook bijv. Cohen, 2021; Hersh & Royden, 2023). Daarbij was ons doel om niet zozeer om expliciete uitingen van antisemitisme te meten, maar ook om rekening te houden met subtiele, impliciete en mogelijk niet-openlijke gevoelens ten aanzien van Joden.

26 Joodse mensen kunnen gezien worden als een bevolkingsgroep of aanhangers van een religie. Voor de helft van onze steekproef hebben we de thermometervraag over Joden opgenomen in een reeks van vragen, waarin respondenten werd gevraagd om ook andere bevolkingsgroepen te beoordelen. Voor de andere helft van de steekproef was de thermometervraag over Joden opgenomen in een reeks van vragen over aanhangers van verschillende religies. We hebben bewust de vraagstelling over Joden opgenomen in een reeks van vragen over andere bevolkingsgroepen of aanhangers van religies, om de mogelijke aanwezigheid van een sociale wenselijkheidsbias te verkleinen.

het aantal onderschreven stellingen tussen deze beide helften van de steekproef dient als schatting voor hoeveel respondenten instemmen met een bepaalde controversiële stelling.

Met behulp van deze indirecte benadering hebben we steun voor de stelling “Joden hebben te veel macht in de wereld van vandaag” op een alternatieve manier kunnen onderzoeken, die mogelijke bias kan verkleinen. Twee derde van onze steekproef deed mee aan het list experiment, waarbij de helft van de ondervraagden moest aangeven met hoeveel van drie stellingen zij het eens waren en de andere helft moest aangegeven met hoeveel stellingen zij het eens waren van dezelfde drie stellingen plus onze vraag over dat Joden teveel macht in de wereld hebben.²⁷ Het *list experiment* laat een aanzienlijk hogere mate van overeenstemming zien dan de directe benadering: 11 procent steun. Dit is een stijging van 10% ten opzichte van de directe schatting met behulp van de standaardmethodologie, die mogelijk onderhevig is aan vertekening door sociale wenselijkheid.

Conclusie

Samenvattend blijkt het conflict tussen Israël en de Palestijnen ook Zuid-Hollanders te verdelen, waarbij ongeveer evenveel inwoners van Zuid-Holland Israël als de Palestijnen steunen. Onvoorwaardelijke steun is echter zeer laag voor beide partijen. Een groot deel van de bevolking steunt geen van beide partijen in het conflict in het Midden-Oosten. Deze opvattingen blijken sterk geworteld te zijn in de samenleving en laten zich ook maar moeilijk aanpassen aan nieuwe gebeurtenissen en ontwikkelingen. Hoe iemand denkt over het conflict in het Midden-Oosten, hangt sterk samen met politieke voorkeur. Gemiddeld genomen bestaan er geen negatieve gevoelens jegens Joden als groep. Sterker nog, moslims, Marokkanen en pro-Palestijnse demonstranten krijgen te maken met sterkere negatieve gevoelens. De prevalentie van antisemitische stereotypen onder de bevolking van Zuid-Holland is relatief laag. Door sociale wenselijkheidsbias kan het daadwerkelijke aandeel mensen dat antisemitische uitspraken onderschrijft echter worden onderschat.

27 Joodse mensen kunnen gezien worden als een bevolkingsgroep of aanhangers van een religie. Voor de helft van onze steekproef hebben we de thermometervraag over Joden opgenomen in een reeks van vragen, waarin respondenten werd gevraagd om ook andere bevolkingsgroepen te beoordelen. Voor de andere helft van de steekproef was de thermometervraag over Joden opgenomen in een reeks van vragen over aanhangers van verschillende religies. We hebben bewust de vraagstelling over Joden opgenomen in een reeks van vragen over andere bevolkingsgroepen of aanhangers van religies, om de mogelijke aanwezigheid van een sociale wenselijkheidsbias te verkleinen.

8. Media en polarisatie

Mediagebruik wordt vaak genoemd als een van de factoren die kunnen bijdragen aan polarisatie in de samenleving (zie bijvoorbeeld Beaufort, 2018; Overgaard, 2024; Prior, 2013). Dat de ervaren polarisatie hoog is, wordt in het maatschappelijk debat al gauw verweten aan de media. Maar is er eigenlijk samenhang tussen de (ervaren) polarisatie en interesse in het politieke nieuws en het type media dat mensen gebruiken om dit politieke nieuws te volgen?

Mediagebruik door Zuid-Hollanders

Om bovenstaande vragen te beantwoorden, hebben we twee vragen in het onderzoek opgenomen die het mediagebruik meten. De eerste vraag was ‘Volgt u nieuws over wat de overheid doet in Nederland? Zo ja, gaat u er zelf naar op zoek?’, met antwoorden op een 5-punt schaal tussen ‘Nee, krijg er niets van mee’ en ‘Ja, ga vaak zelf op zoek’. De tweede vraag ging over de manieren die mensen gebruiken op het nieuws over de overheid te volgen. Respondenten konden meerdere antwoorden kiezen van een menu van verschillende opties: (a) televisie en/of radio, (b) gratis internetsites of apps; zoals Nu.nl, NOS.nl,

RTLnieuws.nl of Nieuws.nl, (c) sociale media (X of Twitter, LinkedIn, YouTube, Instagram, Facebook, etc.), (d) in een betaald dagblad (digitaal, app en/of op papier), en (e) podcasts.

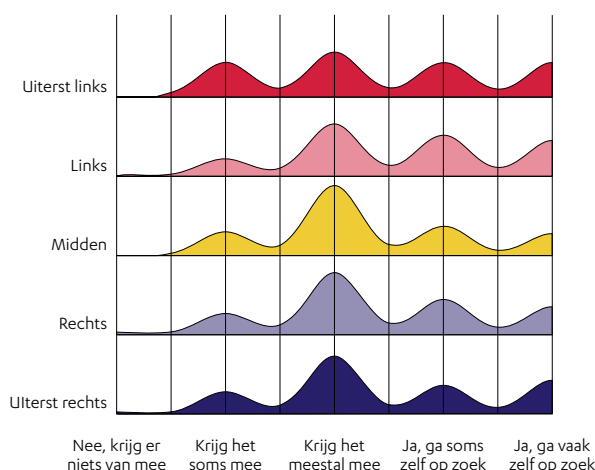
Respondenten konden aangeven of zij het nieuws over de overheid meekregen of zelf opzochten (zie Tabel 8.1). De meeste van onze respondenten krijgen nieuws over de overheid ‘soms’ (15%) of ‘meestal’ (41%) mee. Van de respondenten die het nieuws zelf opzoeken geeft 23% aan dat zij dit ‘soms’ doen en 20% geeft aan dat zij dit ‘vaak’ doen. Slechts 1 procent krijgt er niets van mee. Van alle respondenten gaan met name mannen beduidend meer zelf (soms of vaak) op zoek naar nieuws over de overheid dan vrouwen (28% en 24% tegenover resp. 19% en 16%). Ook tussen leeftijdsgroepen zijn er verschillen in hun nieuwsconsumptie. Ongeveer de helft van de 18- tot 29-jarigen (50 procent) zoekt zelf soms of vaak naar nieuws over de overheid, terwijl dit onder de andere leeftijdsgroepen tussen de 40 en 45 procent ligt. Wat vooral opvalt aan Tabel 8.1., is dat hogeropgeleiden veel vaker zelf (soms of vaak) op zoek gaan naar nieuws over de overheid dan lager- en middelbaaropgeleiden.

Tabel 8.1. Frequentie van nieuwsgebruik onder verschillende demografische groepen.

	Nee, krijg er niets van mee	Krijg het soms mee	Krijg het meestal mee	Ja, ga soms zelf op zoek	Ja, ga vaak zelf op zoek
Mannen	1%	9%	39%	28%	24%
Vrouwen	1%	20%	43%	19%	16%
18-29 jaar	2%	17%	31%	27%	23%
30-44 jaar	2%	25%	32%	27%	14%
45-64 jaar	0%	12%	45%	23%	20%
65 jaar en ouder	1%	8%	46%	21%	24%
Lage opleiding	1%	16%	51%	21%	12%
Middelbare opleiding	1%	17%	45%	22%	14%
Hoge opleiding	1%	12%	34%	26%	28%
Totaal	1%	15%	41%	23%	20%

Figuur 8.1. toont hoe frequent Zuid-Hollanders het nieuws over de overheid volgen, naargelang politieke voorkeur. Kiezers in het midden blijken iets vaker dan gemiddeld het nieuws meestal (48% tegenover 41%) mee te krijgen. Zij zijn ook minder

geneigd om zelf op zoek te gaan naar nieuws (20% en 15% tegenover resp. 23% en 20%). Zuid-Hollanders met een linkse politieke voorkeur zijn het meest geneigd om soms of vaak zelf nieuws over de overheid te zoeken.

Figuur 8.1. Frequentie van nieuwsgebruik en politieke voorkeur.

De populairste manier om nieuws over de overheid te volgen blijft tv en/of radio (71%), maar een meerderheid van de Zuid-Hollanders gebruikt ook gratis internetsites of apps (58%), en 39% van hen leest een betaald dagblad. Het aandeel mensen dat sociale media gebruikt als één van hun primaire nieuwsbronnen is kleiner, maar nog steeds aanzienlijk (21%). Podcasts zijn het minst populair in onze steekproef; slechts 10 procent volgt nieuws over de overheid voornamelijk via podcasts.²⁸

Met name Zuid-Hollanders van 65 jaar en ouder maken het meest gebruik van tv en/of radio om het nieuws te volgen (84%). Onder de 18- tot 29-jarigen is tv/radio een belangrijke nieuwsbron voor slechts 41 procent. De jongste generatie leest ook veel minder vaak een betaald dagblad (24%) dan mensen van 65 jaar of ouder (58%). Voor de 65-plussers is een gratis internetsite of app (35%) een veel minder gebruikte bron om nieuws te volgen, terwijl 74 procent van de 30- tot 44-jarigen en 78 procent van de 18- tot 29-jarigen hier gebruik van maakt. Ook zijn er grote verschillen tussen leeftijdsgroepen in het gebruik van sociale media als nieuwsbron: 44 procent van de 18- tot 29-jarigen gebruikt sociale media om het nieuws te volgen, maar dit neemt af tot 30 procent onder 30- tot 44-jarigen, 18 procent onder 45- tot 64-jarigen en slechts 11 procent onder 65-plussers.

Voor verschillende opleidingsgroepen geldt dat radio/tv hun meest genoemde belangrijke bron is om nieuws te volgen. Onder lager- en

middelbaaropgeleiden is dit respectievelijk 85 en 76 procent, onder hogeropgeleiden is dit 62 procent (let op: het gaat hier om radio/tv als één van de twee meest gebruikte nieuwskanalen).²⁹ Met name gratis apps en websites worden vaker genoemd door hogeropgeleiden als één van hun twee meest gebruikte kanalen om nieuws te volgen (66%, tegenover 56% voor 'midden' en 46% voor 'laag'). Het betaald dagblad rekent ongeveer 40 procent binnen elk van deze drie opleidingsgroepen tot een belangrijke nieuwsbron. Het gebruik van sociale media als nieuwsbron varieert van 17 procent onder lageropgeleiden tot 24 procent onder hogeropgeleiden. Podcasts hebben een laag gebruik bij lageropgeleiden (4%), een licht hoger gebruik bij middelbaaropgeleiden (7%) en een aanzienlijk hoger gebruik bij hoogopgeleiden (15%). Bij hogeropgeleiden lijkt er daarmee meer variatie te bestaan in het gebruik van verschillende nieuwskanalen.

Mediagebruik en (ervaren) polarisatie

De frequentie waarmee respondenten nieuws over de overheid volgt, hangt niet samen met de percepties over de omvang en de toename van polarisatie. Er is geen sprake van een significante correlatie, wat betekent dat een hoge ervaren polarisatie net zo waarschijnlijk te vinden is onder degenen die zelden of nooit dergelijk nieuws volgen als onder degenen die vaak zelf dergelijk nieuws opzoeken. Ervaren polarisatie houdt ook geen verband met de manier waarop mensen het nieuws volgen, met één belangrijke uitzondering. Mensen die via sociale media nieuws over de overheid volgen, ervaren aanzienlijk vaker een sterke en toenemende polarisatie. Zij hebben ook vaker extremere beleidsopvattingen dan de rest van de bevolking.

Mensen die via sociale media nieuws over de overheid volgen, zijn eerder geneigd een volledige stop op immigratie te steunen, minder steun te betuigen aan een actieve rol van Nederland in de wereld en zijn minder positief tegenover een strikter klimaatbeleid. Het blijkt dat zowel uiterst rechtse kiezers (35 procent) als uiterst linkse kiezers (33 procent) veel vaker sociale media gebruiken als bron voor nieuws dan andere kiezers (22% 'rechts', 15% 'midden' en 20% 'links').

²⁸ Respondenten konden aangeven welke twee manieren zij het vaakst gebruikten om het nieuws te volgen. Dit betekent dat vermoedelijk meer dan 10 procent van de respondenten wel eens nieuws via podcasts volgt, maar dat het slechts voor 10 procent een van hun twee meest gebruikte nieuwskanalen is.

²⁹ Dat het percentage 'radio/tv' voor hogeropgeleiden lager is dan onder lager- en middelbaaropgeleiden, kan er mogelijk mee te maken dat hogeropgeleiden naast radio en/of tv ook vaker andere mediakanalen gebruiken om het nieuws te volgen. De kans is dan kleiner dat radio/tv tot één van hun twee primaire nieuwsbronnen behoort.

Het vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer is ook lager voor mensen die nieuws via sociale media volgen dan mensen die dat niet doen, net zoals hun vertrouwen in journalisten.³⁰ Mensen die het nieuws via sociale media volgen, zijn ook minder gevoelig voor informatie die bedoeld is om de perceptie van polarisatie te verminderen (zie het volgende hoofdstuk).

Samenvatting

Er blijken belangrijke verschillen te bestaan in de mate waarin Zuid-Hollanders het nieuws over de overheid volgen. Verschillen in de mate van nieuwsconsumptie hangen echter beperkt samen met hoeveel polarisatie mensen ervaren. Op basis van ons onderzoek vinden we een samenhang tussen het gebruik van sociale media en (ervaren) polarisatie. Ook zijn mensen die het nieuws via sociale media volgen vaak extremer in hun beleidsopvattingen en ze hebben minder vertrouwen in een aantal instituties. Hiermee kunnen we echter nog niet een causaal effect aantonen. Hoewel sociale media een voedingsbodem kunnen bieden aan polarisatie, is het omgekeerde ook mogelijk: mensen die veel polarisatie ervaren of uitgesproken opvattingen hebben over sommige beleidsthema's, kunnen eerder geneigd zijn om voor het volgen van nieuws gebruik te maken van sociale mediakanalen.

30 Op basis van een t-toets voor twee steekproefgemiddelden. Het vertrouwen in rechters en ambtenaren verschilt ook significant. Ondanks dat er sprake is van significante verschillen, gaat het hier om relatief kleine verschillen tussen mensen die wel en geen sociale media gebruiken als primaire nieuwsbron. Er is geen statistisch significant verschil in tevredenheid met het functioneren van de democratie tussen mensen die wel en geen sociale media gebruiken om vaak het nieuws te volgen.

9. Gevolgen van informatie op de ervaren polarisatie

Zoals Hoofdstuk 2 liet zien, is de ervaren polarisatie in Zuid-Holland bijzonder groot: mensen ervaren een grote en groter wordende politieke kloof. In ons vorige onderzoek in mei 2023 viel op dat de ervaren polarisatie in contrast stond met de daadwerkelijke polarisatie, die overwegend mild was in Zuid-Holland (Brummel e.a., 2024). De grote ervaren polarisatie past evenmin in het beeld dat de huidige polarisatie niet per se groter is dan vroeger (Harteveld & Rekker, 2021) en veelal lager dan in andere Westerse landen (Bettarelli e.a., 2023; Gidron e.a., 2020). Volgens Bettarelli en collega's (2023, p. 649) was de gemiddelde affectieve polarisatie in Nederland het laagst van de 22 Europese democratieën die zij onderzochten.³¹ Waarom is het niveau van ervaren polarisatie dan zo hoog? En kunnen we dit beeld corrigeren met feiten en argumenten?

Om deze vragen te beantwoorden, hebben we een kleinschalig onderzoek uitgevoerd in de vorm van een survey-experiment. Een survey-experiment is een methode om causale effecten van interventies te testen – meestal door middel van korte teksten (vignetten). In zo'n experiment wordt de steekproef willekeurig verdeeld in groepen, zodat elke respondent dezelfde kans heeft om in een bepaalde groep terecht te komen. Elke groep leest vervolgens één tekst uit de set van experimentele vignetten. Daarna beantwoorden de respondenten vragen over hun opinies en houdingen die relevant zijn voor het onderzoek (Atzmüller & Steiner, 2010).

Soms meten onderzoekers de opinies zowel vóór als na de interventie (het lezen van de tekst). Als er significante verschillen blijken te bestaan in de gemiddelde opinies tussen groepen of in de verandering van opinies vóór en na de interventie, concluderen we dat de blootstelling aan de vignetten een verschil maakt. Met andere woorden: de feiten en argumenten in de teksten hebben een daadwerkelijk effect op de meningen van mensen.

In ons onderzoek stond ervaren polarisatie centraal,

die we hebben gemeten aan de hand van de volgende twee stellingen: “*Er is een grote kloof in de politieke opvattingen van de inwoners van Nederland*” en “*De kloof in de politieke opvattingen van de inwoners van Nederland is de afgelopen 5 jaar aanzienlijk toegenomen*”. Deze stellingen legden we voor aan onze respondenten zowel voor als kort na het lezen van een tekst over de daadwerkelijke polarisatie in Nederland. We benadrukten daarbij dat we geïnteresseerd waren in de mening van de respondent na het lezen van de tekst.

Elke respondent in ons onderzoek kreeg willekeurig één van vier korte teksten te lezen. Deze teksten gaven op verschillende manieren informatie weer over polarisatie, die volgens de bestaande wetenschappelijke literatuur percepties van polarisatie kunnen verminderen.

De eerste tekst (*Vignette I – feiten*) gaf respondenten informatie aan de hand van cijfers over de daadwerkelijke polarisatie in Nederland. Daaruit bleek onder andere dat haat en negatieve gevoelens tussen mensen laag waren. De tweede tekst (*Vignette II – feiten + vergelijkingen*) combineerde deze feitelijke en cijfermatige informatie met vergelijkingen tussen vroeger en nu en tussen Nederland en andere landen. Hierin werd uitgelegd dat de situatie in Nederland helemaal niet uitzonderlijk is: in vergelijking met andere landen, en ook met het verleden, valt de mate van polarisatie in ons land juist mee. Een deel van de respondenten las in de derde tekst (*Vignette III – verhalen*) meer persoonlijke verhalen over (fictieve) mensen die ervaringen hadden met polarisatie. In dit vignette werd op een menselijke en herkenbare manier zichtbaar gemaakt dat de politieke kloof vaak minder diep is dan gedacht, en dat mensen met uiteenlopende overtuigingen nog steeds constructief met elkaar kunnen omgaan. Tot slot las een deel van de respondenten de vierde en laatste tekst (*Vignette IV – media*) over de rol van sociale media en nieuwsberichten over demonstraties. Daarbij werd benadrukt dat berichtgeving vaak

31 Op basis van de *Spread-of-Scores* index bedraagt de gemiddelde affectieve polarisatie in Nederland 1,81, terwijl het Europese gemiddelde voor 22 landen 2,39 is (op een schaal van 0 tot 5). De hoogste polarisatie wordt gevonden in Bulgarije (2,89), Hongarije (2,73) en Zweden (2,66).

een overdreven beeld schetst van hoe verdeeld de samenleving is, en dat dit beeld niet altijd klopt met de werkelijkheid (zie Tabel 9.1. voor de letterlijke tekst voor elk van de vier experimentele condities).

Tabel 9.1. De vier experimentele condities met verschillende vormen van informatie over polarisatie.

Vignette I: feiten

Uit onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek blijkt dat Nederlanders lang niet zo verdeeld zijn over de politiek als mensen zouden denken. Over onderwerpen als migratie en klimaat kunnen mensen soms van mening verschillen, maar ook over deze politieke thema's denkt de meerderheid best genuanceerd en hetzelfde.

Nederlanders hebben weinig negatieve gevoelens tegenover mensen met een andere politieke mening. Zo zegt slechts 15 procent van de Nederlanders dat ze iemand zijn gaan haten vanwege zijn of haar mening.

Vignette II: feiten + vergelijkingen

Uit onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek blijkt dat Nederlanders lang niet zo verdeeld zijn over de politiek als mensen zouden denken. Over onderwerpen als migratie en klimaat kunnen mensen soms van mening verschillen, maar ook over deze politieke thema's denkt de meerderheid best genuanceerd en hetzelfde.

Nederlanders hebben weinig negatieve gevoelens tegenover mensen met een andere politieke mening. Zo zegt slechts 15 procent van de Nederlanders dat ze iemand zijn gaan haten vanwege zijn of haar mening.

Uit onderzoeken blijkt dat deze politieke verdeeldheid minder groot is dan in bijvoorbeeld de jaren '70 van de vorige eeuw. Ook in vergelijking met de Verenigde Staten en andere Europese landen (zoals het Verenigd Koninkrijk of Polen) is Nederland helemaal niet zo politiek verdeeld."

Vignette III: verhalen

Uit onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek blijkt dat Nederlanders lang niet zo verdeeld zijn over de politiek als mensen zouden denken. De 53-jarige Ton uit Papendrecht vertelt: "Over onderwerpen als migratie en klimaat kan je soms met mensen van mening verschillen, maar ook over deze politieke thema's denken de meeste mensen die ik ken best genuanceerd en hetzelfde. Onlangs had ik een gesprek met mijn buurman, die juist anders denkt over klimaat. Ik vertelde over mijn zorgen over de kosten van klimaatbeleid, hij legde uit waarom hij vindt dat we de planeet beter moeten beschermen. Uiteindelijk begrijpen wij elkaar beter".

Anne (28) uit Gouda heeft weinig negatieve gevoelens tegenover mensen met een andere mening: "Een vriend van mij kwam laatst met best kritische ideeën over vluchtelingen. Ik besluit dan door te vragen. Niet om hem te overtuigen, maar om te begrijpen waar het vandaan kwam. Ik ben nog nooit iemand gaan haten vanwege zijn of haar mening". De meeste Nederlanders blijken net zo te denken als Ton en Anne.

Vignette IV: media

Uit onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek blijkt dat Nederlanders lang niet zo verdeeld zijn over de politiek als mensen zouden denken. Op televisie en op sociale media, zoals Facebook en X (Twitter), lopen discussies vaak hoog op. Maar op televisie worden de luidste of meest extreme meningen uitvergroot. Hoe mensen op sociale media over politiek praten, is niet hoe mensen in het echte leven met elkaar over politiek praten. Berichten op sociale media met een uitgesproken mening hebben een veel groter bereik dan berichten die genuanceerd zijn.

Soms lees je in het nieuws over demonstraties die uit de hand lopen, bijvoorbeeld over klimaat, migratie en stikstof. Maar de meeste protesten verlopen rustig en vreedzaam. Vaak worden alleen de meest emotionele en extreme beelden getoond. Daardoor lijkt het alsof het land veel meer verdeeld is dan het eigenlijk is.

De informatie in alle vignetten was gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek naar polarisatie (bijv. ons eerdere onderzoek uit 2023 en meerjarige onderzoeken van het SCP). Onze steekproef werd willekeurig verdeeld, zodat iedere vignette werd gelezen door ongeveer 308–313 respondenten. Voor elk van de twee stellingen berekenden we de verschillen in percepties vóór en na het lezen van de tekst.

Uit onze analyse blijkt dat alle vormen van informatie zorgden voor een daling in de ervaren polarisatie van Zuid-Hollanders (zie ook Figuur 9.1.). De grootste daling werd gevonden bij **Vignette II** met feitelijke en vergelijkende informatie over de mate van polarisatie in Nederland. Na het lezen van deze informatie dachten Zuid-Hollanders in mindere mate dat er een grote politieke kloof was in Nederland (een daling van **0,78 punten** op een vijfpuntsschaal).³²

32 Met als antwoordcategorieën "Helemaal mee oneens" (-2), "Mee oneens" (-1), "Neutraal" (0), "Mee eens" (1) en "Helemaal mee eens" (2). De gemiddelde score M voor deze eerste stelling was 1,19 met een standaarddeviatie s van 0,79.

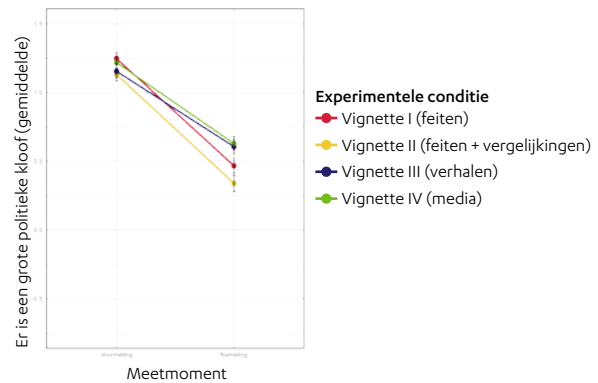
Ook was er minder steun voor de stelling dat de politieke kloof in Nederland in de afgelopen vijf jaar aanzienlijk was toegenomen (een daling van **0,68 punten**, ook op een vijfpuntsschaal).³³ De andere vormen van informatie hadden een minder sterk effect op de ervaren polarisatie onder Zuid-Hollanders, maar ook deze vormen van informatie leidden uiteindelijk ook tot een significante afname van de ervaren polarisatie:

- Vignette I (feiten): **-0,75 / -0,53 punten**
- Vignette IV (media): **-0,58 / -0,39 punten**
- Vignette III (verhalen): **-0,53 / -0,28 punten**

Deze resultaten tonen aan dat relatief korte en tekstuele informatie over de mate van polarisatie (in ieder geval tijdelijk) kan bijdragen aan een vermindering van de ervaren polarisatie onder burgers. Bij feitelijke informatie die uit cijfers bestaat, en daarbij ook vergelijkingen met polarisatie in het verleden en in andere landen toont, zien we de grootste afname in de gepercipieerde polarisatie.

Zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, zijn mensen die nieuws over de overheid op sociale media volgen minder gevoelig voor de informatie in de vignetten: zij ervaren aanzienlijk kleinere afnames in waargenomen polarisatie. Met andere woorden: er is nog steeds sprake van een daling onder de groep gebruikers van sociale media, maar vergeleken met de rest van de bevolking is de daling kleiner.

De resultaten uit dit experiment zijn belangrijk, omdat de ervaren polarisatie schadelijk kan zijn voor de samenleving, ook wanneer de percepties van burgers niet overeenkomen met de daadwerkelijke polarisatie (zie ook Lee, 2022). Het geven van informatie over de daadwerkelijke polarisatie kan mogelijk effectief zijn in het doen verminderen van percepties onder burgers van een grote en groter wordende politieke kloof. Meer onderzoek blijft nodig om de precieze mechanismen achter deze effecten te ontrafelen en de omstandigheden te bepalen waaronder zij het sterkst werken.

Figuur 9.1. Verandering in de ervaren polarisatie na het geven van verschillende vormen van informatie over polarisatie.³⁴

³³ De gemiddelde score *M* voor deze tweede stelling was 1,18 met een standaarddeviatie *s* van 0,81.

³⁴ Op een schaal van -2 ("Helemaal mee oneens") tot +2 ("Helemaal mee eens").

10. Conclusies

Is de provincie Zuid-Holland anno 2025 een gepolariseerde provincie? Op basis van ons onderzoek kunnen we het volgende concluderen:

- De *ervaren polarisatie* in de provincie Zuid-Holland is nog altijd zeer groot. Een overgrote meerderheid van de inwoners van Zuid-Holland ervaart een grote politieke kloof tussen burgers in Nederland (86 procent). Een bijna even zo grote meerderheid denkt dat deze politieke kloof in de afgelopen vijf jaar is toegenomen (83 procent). Ook in 2023 was de ervaren polarisatie in Zuid-Holland al erg hoog: deze is in de afgelopen twee jaar niet groter of kleiner geworden. Zuid-Hollanders ervaren met name conflict langs politieke, etnische (migratieachtergrond) en religieuze lijnen (zie Hoofdstuk 2).
- Er is enige mate van *prioriteitenpolarisatie* in de Zuid-Hollandse samenleving. Woningmarkt (57 procent), asiel/migratie (43 procent) en inflatie (35 procent) zijn volgens Zuid-Hollanders de belangrijkste beleidskwesaties op dit moment voor Nederland. Ten opzichte van mei 2023 is de relevantie van defensie en internationale veiligheid sterk toegenomen in Zuid-Holland. Met name rond asiel/migratie en klimaat zien we prioriteitenpolarisatie: rechtse kiezers vinden asiel/migratie vooral een belangrijke beleidsprioriteit en linkse kiezers vinden het klimaat vaker een belangrijke beleidsprioriteit. “Wonen” blijkt juist een thema dat voor veel groepen belangrijk is. Opleidings- en leeftijdsverschillen bepalen ook wat inwoners van Zuid-Holland als de belangrijkste beleidsprioriteiten beschouwen voor Nederland (zie Hoofdstuk 3).
- De *issuepolarisatie* in Zuid-Holland verschilt sterk per beleidsthema. Over defensie en internationale veiligheid bestaat relatief veel eensgezindheid onder inwoners van Zuid-Holland. Rondom de sociale zekerheid zijn de meningsverschillen wat groter, maar de opvattingen van Zuid-Hollanders lopen niet extreem uiteen. Bij migratie is er brede overeenstemming over de gewenste koers, maar er zijn aanzienlijke meningsverschillen over concrete maatregelen om migratie te beperken. Het meest verdeeld zijn Zuid-Hollanders over klimaatbeleid: er bestaan grote verschillen in opvattingen over de wenselijkheid van strenger beleid én over specifieke milieu-maatregelen (zie Hoofdstuk 4).
- De *affectieve polarisatie* lijkt sterker en nadrukkelijker aanwezig in de Zuid-Hollandse samenleving dan twee jaar geleden. De affectieve polarisatie is nog altijd het sterkst tussen kiezers van progressieve partijen en kiezers van uiterst rechtse partijen. Net als in 2023 worden FvD- en Denkiezers het minst positief beoordeeld door anderen. Tegelijkertijd zijn er verschuivingen zichtbaar: gevoelens tegenover PVV- en GL/PvdA-kiezers zijn kouder en negatiever geworden, wat door de groei van de PVV een groter deel van de samenleving betreft. Ook namen de koude en negatieve gevoelens richting BBB-kiezers toe, terwijl CDA-stemmers juist positiever worden beoordeeld. De gevoelens van Zuid-Hollanders richting groepen in het publieke en politieke debat laten overwegend negatieve oordelen zien, vooral tegenover groepen die als controversieel of afwijkend van de maatschappelijke norm kunnen worden gezien (zie Hoofdstuk 5).
- De *polarisatie in politiek vertrouwen* blijft ongeveer even sterk aanwezig in Zuid-Holland als in 2023. Zuid-Hollanders zijn over het algemeen zuinig met hun politiek vertrouwen. We zien dat dit vertrouwen sterk samenhangt met politieke voorkeur en opleidingsachtergrond. Ook verschillen Zuid-Hollanders in sterke mate in hun *tevredenheid met het functioneren van de democratie*. Een kwart van de inwoners van Zuid-Holland blijkt daarnaast voorstander van een vorm van democratie te zijn, waarbij de wil van de meerderheid altijd of veel vaker voorrang krijgt ten opzichte van institutionele waarborgen, zoals rechterlijke uitspraken, internationale verdragen en/of adviezen van experts. De steun voor deze alternatieve, majoritaire vorm van democratie hangt samen met ontevredenheid over het functioneren van de huidige democratie (zie Hoofdstuk 6).
- Het *conflict tussen Israël en de Palestijnen* blijkt Zuid-Hollanders in belangrijke mate te verdelen, waarbij de steun voor Israël ongeveer even groot is als de steun voor de Palestijnen. Desondanks is de onvoorwaardelijke steun voor beide partijen laag, en zegt een aanzienlijk deel van de Zuid-Hollanders dat Nederland geen van beide partijen moet steunen. Deze opvattingen worden niet veranderd door nieuwe gebeurtenissen, zoals

(geo)politieke of maatschappelijke ontwikkelingen die zich voordeden tijdens onze dataverzameling. Het conflict gaat gepaard met enige mate van affectieve polarisatie, waarbij (vooral rechtse) Zuid-Hollanders koude en negatieve gevoelens koesteren tegenover pro-Palestijnse demonstranten. Gemiddeld genomen zijn er weinig gevoelens van afkeer in de Zuid-Hollandse samenleving tegenover Joden. Antisemitische stereotypen blijken door weinig Zuid-Hollanders gesteund te worden. Het daadwerkelijke aandeel mensen dat antisemitisme of antisemitische stereotypen ondersteunt blijft lastig in te schatten door sociale wenselijkheidsbias. Een list experiment laat een 10% hogere steun zien voor antisemitische stereotyperingen dan een standaardmeting (zie Hoofdstuk 7).

- Het **mediagebruik** van burgers hangt maar beperkt samen met ervaren polarisatie. Er zijn verschillen in mediagebruik tussen groepen in de Zuid-Hollandse samenleving. Vooral Zuid-Hollanders die zich links op de politieke schaal plaatsen en middelbaar- en hogeropgeleiden volgen meer nieuws. De frequentie waarmee mensen het nieuws over de overheid volgen, hangt echter niet samen met hun ervaren polarisatie. Alleen mensen die politiek nieuws (vooral) van sociale media halen, ervaren sterkere polarisatie. Zij hebben over het algemeen ook minder vertrouwen in instituties, plaatsen zichzelf eerder op een van de uiterste flanken van het politieke spectrum en hebben vaak meer uitgesproken beleidsopvattingen (zie Hoofdstuk 8).
- Het **geven van informatie over daadwerkelijke polarisatie** kan de ervaren polarisatie onder inwoners (al dan niet tijdelijk) verminderen. Korte en tekstuele informatie blijkt effectief om de percepties van polarisatie onder burgers te laten afnemen. Uit ons surveyexperiment bleek dat het geven van cijfermatige informatie, in combinatie met historische en internationale vergelijkingen, het meest effectief was in het verminderen van de ervaren polarisatie. Ook andere vormen van informatie, zoals persoonlijke verhalen en het corrigeren van mediaberichtgeving, kunnen bijdragen aan minder ervaren polarisatie. Meer onderzoek is nodig om te bepalen hoe informatie over polarisatie het beste in de praktijk kan worden toegepast om ervaringen en percepties van grote polarisatie kunnen tegengaan (zie Hoofdstuk 9).

Samenvattend laat ons onderzoek zien dat, net zoals twee jaar geleden, inwoners van de provincie Zuid-Holland vooral veel polarisatie ervaren. De issuepolarisatie blijkt juist sterk per thema te verschillen: defensie en sociale zekerheid kennen relatief veel eensgezindheid, migratiebeleid leidt tot meningsverschillen over concrete maatregelen en klimaatbeleid veroorzaakt de meeste verdeeldheid. Asiel/migratie en klimaatverandering zijn ook de thema's waarop we de meeste prioriteitenpolarisatie zien, terwijl de urgentie van de problemen op de woningmarkt juist breed gevoeld worden onder verschillende groepen in de Zuid-Hollandse samenleving. Wat verder opvalt is dat de affectieve polarisatie eerder lijkt te stijgen dan te dalen in de Zuid-Hollandse samenleving. Dit is een opvallende verandering ten opzichte van ons eerdere onderzoek in mei 2023. Ook het conflict tussen Israël en de Palestijnen roept enige verdeeldheid en affectieve polarisatie op, hoewel antisemitische sentimenten en stereotyperingen beperkt blijven. Tenslotte laten we zien dat de ervaren polarisatie kan afnemen door burgers informatie te geven over de daadwerkelijke polarisatie, hoewel we in de praktijk nog moeten zien hoe sterk en langdurig het effect van verschillende vormen van informatie is.

Reflecties voor het openbaar bestuur

Ons onderzoeksrapport biedt een aantal belangrijke reflecties voor het openbaar bestuur, waaronder de provincie Zuid-Holland. Een aantal belangrijke lessen vatten wij hieronder voor u samen.

De ervaren polarisatie blijft zeer hoog, maar informatie over de daadwerkelijke polarisatie kan deze perceptie mogelijk temperen. Net als twee jaar geleden concluderen wij dat de ervaren polarisatie in Zuid-Holland zeer groot is. Dat is wellicht niet verrassend, gezien de brede aandacht voor "polarisatie" in politiek en media. Toch rijst de vraag of deze hoge mate van ervaren polarisatie wel in verhouding staat tot de feitelijke polarisatie. Een sterk gevoel van polarisatie kan problematisch zijn: het beïnvloedt mogelijk het (politieke) gedrag van burgers en de onderlinge relaties tussen burgers. Zo kan ervaren polarisatie uiteindelijk de daadwerkelijke polarisatie versterken en uitgroeien tot een 'self-fulfilling prophecy'. Ons onderzoek laat echter zien dat informatievoorziening dit kan doorbreken. Verschillende vormen van informatie kunnen daaraan bijdragen. Wanneer burgers feitelijke, cijfermatige en vergelijkende informatie ontvangen over de stand van polarisatie

– bijvoorbeeld in historisch en internationaal perspectief – neemt hun ervaren polarisatie het sterkst af. Een belangrijke vervolgvraag blijft echter hoe en in hoeverre deze vormen van informatie ook een sterk en langdurig effect kunnen hebben op de ervaren polarisatie. Bij het inzetten op informatie is het belangrijk om dit te doen op basis van correcte en eerlijke informatie, die daarnaast aansluit op de informatiebehoefte van (verschillende groepen) burgers. Maar zolang de daadwerkelijke polarisatie achterblijft bij de ervaren polarisatie, vormt het delen van dergelijke informatie, al dan niet in combinatie met andere interventies, een potentiële strategie die overheden of maatschappelijke organisaties kunnen overwegen om percepties van polarisatie tegen te gaan.

Beschouw inhoudelijke polarisatie niet als vaststaand gegeven, en ook niet per definitie als problematisch. Waar de ervaren polarisatie groot is, laat ons onderzoek zien dat de daadwerkelijke polarisatie sterk kan verschillen per beleidsthema. Gelet op de huidige media-aandacht voor polarisatie, is het misschien aantrekkelijk om op veel beleidsthema's polarisatie te verwachten, maar dat is lang niet altijd het geval. Het is goed om te benadrukken dat er op sommige beleidsterreinen, zoals defensie en internationale veiligheid, best veel eensgezindheid bestaat. Daarnaast blijken veel verschillende groepen Zuid-Hollanders het erover eens te zijn dat 'wonen' een zeer belangrijke beleidsprioriteit is.

Voor beleidsmakers betekenen onze resultaten daarom dat zij niet automatisch moeten uitgaan van brede verdeeldheid op hun werkterrein. Het kan echter nuttig en belangrijk zijn voor overheden om de beleidsopvattingen van hun inwoners goed te leren kennen, zodat overheden kunnen inschatten wanneer zij veel weerstand kunnen verwachten en hoe zij responsiever kunnen handelen richting de publieke opinie. Zo zien we dat migratie en (vooral) klimaat beleidsthema's zijn die Zuid-Hollanders niet alleen erg belangrijk vinden, maar die ook veel verdeeldheid kunnen veroorzaken. Deze verdeeldheid hoeft niet altijd problematisch te zijn, maar is ook een gegeven binnen een pluralistische democratie waarin burgers sterk met elkaar van mening kunnen en mogen verschillen. Aan bestuurders, met name ook provinciale en lokale bestuurders, is het de taak te komen tot handelingswijzen om op een responsieve en democratische manier te kunnen omgaan met hoogoplopende meningsverschillen onder hun inwoners.

Als de affectieve polarisatie verder toeneemt, biedt dit uitdagingen voor het democratisch bestuur. In vergelijking met twee jaar geleden laat ons vervolgonderzoek zien dat de affectieve polarisatie in Zuid-Holland eerder lijkt toe te nemen dan af te nemen. De affectieve polarisatie komt het sterkst tot uiting tussen kiezers van uiterst rechtse partijen en kiezers van progressieve partijen. Hoewel meningsverschillen horen bij de democratie, is het belangrijk dat ze niet leiden tot sociale breuklijnen die het democratisch bestuur kunnen schaden. Affectieve polarisatie kan problematisch zijn voor de democratie, omdat het vaak gepaard gaat met wantrouwen richting politieke tegenstanders, verminderde bereidheid tot compromis en dialoog en oplopende maatschappelijke spanningen (die in sommige gevallen kunnen uitmonden in actiebereidheid). Voor beleidsmakers en bestuurders betekent dit dat er extra aandacht nodig is voor het bevorderen van dialoog en het tegengaan van vijandbeelden. Wanneer overheden in contact treden met groepen burgers, bijvoorbeeld tijdens participatie-initiatieven, is het belangrijk om rekening te houden met mogelijke affectieve polarisatie tussen burgers. Ook maatschappelijke organisaties en lokale initiatieven kunnen – weliswaar op kleine schaal – bijdragen aan het verminderen van affectieve polarisatie.

Wees bewust dat er tussen 'theoretisch geschoold' en 'praktisch geschoold' Zuid-Holland sterk uiteenlopende verwachtingen en houdingen bestaan ten aanzien van de politiek. Een van de opvallende bevindingen uit ons onderzoeksrapport is dat Zuid-Hollanders met verschillende opleidingsachtergronden verschillende denkbeelden hebben over politiek en bestuur. Deze opleidingskloof komt tot uiting in de uiteenlopende beleidsprioriteiten van lager en hoger opgeleide Zuid-Hollanders. Daarnaast zien we dat laag opgeleide kiezers zeer anders denken over beleidsthema's zoals migratie en klimaat dan hoog opgeleide kiezers. Over defensie- en economische thema's denken hoger- en lageropgeleiden nauwelijks verschillend. Aangezien hoger opgeleiden vaak oververtegenwoordigd zijn in politieke en bestuurlijke arena's, en hoog opgeleide inwoners ook vaker betrokken zijn bij burgerparticipatie, kan dit problemen opleveren voor de representatie van praktisch geschoolde inwoners in de politieke besluitvorming (Bovens & Wille, 2025). Daardoor bestaat het risico dat lager opgeleiden zich nog verder afkeren van de democratie: ons onderzoek laat zien dat het vertrouwen in de politiek en de

tevredenheid met de democratie het laagst zijn onder kiezers met een lage opleiding. Voor politici en bestuurders – die zelf overigens ook vaak academisch geschoold zijn – betekent dit dat het zeer belangrijk is om te zorgen dat de prioriteiten, belangen en opvattingen van inwoners met een lage of niet-academische opleiding ook voldoende aan bod komen in de politieke besluitvorming. Daarnaast kan de provincie werken aan vormen van besluitvorming en participatie die (specifiek) de politieke betrokkenheid van lager opgeleide Zuid-Hollanders kunnen vergroten.

Draag uit en laat zien dat burgers op de democratische rechtsstaat kunnen vertrouwen. Als de polarisatie verder toeneemt, kunnen de democratie en de rechtsstaat verder onder druk komen te staan. Ons rapport laat zien dat het vertrouwen van Zuid-Hollanders in een aantal politieke instituties (de regering, de Tweede Kamer en politieke partijen) bijzonder laag is. Daarnaast is een aanzienlijk deel van de Zuid-Hollanders ontevreden met het huidige functioneren van de democratie. Voor ongeveer een kwart van de Zuid-Hollanders lijkt deze ontevredenheid voort te komen uit het feit dat zij vinden dat er in de politieke besluitvorming meer rekening moet worden gehouden met de wensen van de meerderheid, ook als dat ten koste gaat van internationale verdragen en rechterlijke uitspraken. Het is daarom van groot belang dat overheid en politiek laten zien dat de democratische rechtsstaat betrouwbaar, probleemoplossend en toekomstbestendig is.

De Staatscommissie rechtstaat concludeerde in haar rapport van 2024 dat de belofte van de rechtsstaat voor veel burgers niet werd ingelost (Staatscommissie rechtstaat, 2024). Ook liet eerder onderzoek zien dat de betrouwbaarheid van de overheid een belangrijke factor is voor het vertrouwen van mensen in de overheid (de Blok & Brummel, 2022). De Staatscommissie presenteerde een aantal verbetervoorstellen om het vertrouwen in de rechtsstaat te versterken.

Tegelijkertijd is het essentieel dat politici en bestuurders niet alleen institutionele verbeteringen nastreven, maar ook zichtbaar handelen vanuit een sterk 'rechtsstatelijk ethos'. Het versterken van vertrouwen in de democratische rechtsstaat is daarmee een voortdurende opgave die vraagt om de permanente aandacht van het openbaar bestuur.

11. Referenties

Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023). *Koester de democratie! Een dringende oproep om de democratische rechtsorde weer voor iederéén te laten werken*. Adviescommissie VWDR. <https://open.overheid.nl/documenten/oe05f7e0-c508-4e34-afa6-bc3e5d0dc753/file>

Aronow, P. M., Coppock, A., Crawford, F. W., & Green, D. P. (2015). Combining list experiment and direct question estimates of sensitive behavior prevalence. *Journal of survey statistics and methodology*, 3(1), 43-66.

Art. 1 (2025). *Discriminatiecijfers in 2024: een rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij antidiscriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland*. Art. 1. <https://open.overheid.nl/documenten/93810645-13f8-4c95-8251-076b4ff69537/file>

Atzmüller, C., & Steiner, P. M. (2010). Experimental vignette studies in survey research. *Methodology: European Journal of Research Methods for the Behavioral and Social Sciences*, 6(3), 128-138.

Beaufort, M. (2018). Digital media, political polarization and challenges to democracy. *Information, Communication & Society*, 21(7), 915-920.

Bettarelli, L., Reiljan, A., & Van Haute, E. (2023). A regional perspective to the study of affective polarization. *European Journal of Political Research*, 62(2), 645-659.

Blok, L. de, & Brummel, L. (2022). *Gefundeerd politiek vertrouwen? Onderzoek naar de relatie tussen overheidsprestaties en het vertrouwen in politieke instituties*. USBO/ Universiteit Utrecht. https://www.uu.nl/sites/default/files/Eindrapport%20de%20Blok%20%26%20Brummel_Gefundeerd%20Politiek%20Vertrouwen.pdf

Bovens, M., & Wille, A. (2025). *Diplomademocratie: Opleiding als nieuwe scheidslijn*. Prometheus.

Brummel L., Toshkov. D.D., Carroll B.J., & Yesilkagit A.K. (2024). *Polarisatie in de provincie Zuid-Holland: resultaten van een enquête-onderzoek naar dimensies van politieke polarisatie in de provincie Zuid-Holland uitgevoerd in de periode mei 2023*. Universiteit Leiden. <https://kennis.zuid-holland.nl/wp-content/uploads/2024/02/2023-Rapport-Polarisatie-in-de-provincie-Zuid-Holland.pdf>

Cohen, J. E. (2021). Survey mode, social desirability effects, and antisemitic attitudes: a survey experiment. *Journal of Contemporary Antisemitism*, 4(1), 27-36.

Dekker, P. (2022) *Polarisatie in soorten en maten*. In: P. Dekker (Ed.). *Politieke polarisatie in Nederland* (pp. 11-25). Het Wereldvenster.

Eurobarometer (2024). *Standard Eurobarometer 101 - Spring 2024*. Geraadpleegd op 22 september 2025, van <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3216>

Gidron, N., Adams, J., & Horne, W. (2020). *American affective polarization in comparative perspective*. Cambridge University Press.

Harteveld, E. (2021). Fragmented foes: Affective polarization in the multiparty context of the Netherlands. *Electoral Studies*, 71, 102332.

Harteveld, E., & Rekker, R. (2021). *Polarisatie in Nederland*. In: T. Sipma, M. Lubbers, T. van der Meer, N. Spierings, & K. Jacobs (Eds.). *Versplinterde vertegenwoordiging. Nationaal Kiezersonderzoek 2021* (pp. 113-124). Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON).

Harteveld, E., & Wagner, M. (2023). Does affective polarisation increase turnout? Evidence from Germany, The Netherlands and Spain. *West European Politics*, 46(4), 732-759.

Hersh, E., & Royden, L. (2023). Antisemitic attitudes across the ideological spectrum. *Political Research Quarterly*, 76(2), 697-711.

Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The origins and consequences of affective polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22, 129-146.

- Kingzette, J., Druckman, J. N., Klar, S., Krupnikov, Y., Levendusky, M., & Ryan, J. B. (2021). How affective polarization undermines support for democratic norms. *Public Opinion Quarterly*, 85(2), 663-677.
- Lee, A. H. Y. (2022). Social trust in polarized times: How perceptions of political polarization affect Americans' trust in each other. *Political behavior*, 44(3), 1533-1554.
- Meer, T. van der (2022). Wanneer politiek wantrouwen politiek wordt. In: P. Dekker (Ed.). *Politieke polarisatie in Nederland* (pp. 101-112). Het Wereldvenster.
- Mudde, C. (2004). *The populist zeitgeist. Government and opposition*, 39(4), 541-563.
- Muis, Q. (2024). "Who are those people?": Causes and consequences of polarization in the schooled society [Proefschrift, Tilburg University].
- Overgaard, C. S. B. (2024). Perceiving affective polarization in the United States: How social media shape meta-perceptions and affective polarization. *Social Media+ Society*, 10(1), 20563051241232662.
- Ozer, S., Obaidi, M., & Bergh, R. (2025). The impact of globalized conflicts: Examining attitudes toward Jews among Britons in the political context of the war in Gaza. *International Journal of Intercultural Relations*, 107, 102184.
- Pleijers, A., & de Vries, R. (2021, 15 december). *Invulling praktisch en theoretisch opgeleiden: Een bruikbaar alternatief voor de huidige indeling van onderwijsniveau?* Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/discussion-papers/2021/invulling-praktisch-en-theoretisch-opgeleiden>
- Prior, M. (2013). Media and political polarization. *Annual review of political science*, 16(1), 101-127.
- Saikkonen, I. A. L., & Christensen, H. S. (2023). Guardians of democracy or passive bystanders? A conjoint experiment on elite transgressions of democratic norms. *Political Research Quarterly*, 76(1), 127-142.
- Staatscommissie rechtsstaat (2024). *De gebroken belofte van de rechtsstaat: Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*. Staatscommissie rechtsstaat. <https://www.staatscommissierechtsstaat.nl/onderwerpen/rapport/documenten/rapporten/2024/06/01/index>
- Wagner, M. (2021). Affective polarization in multi-party systems. *Electoral Studies*, 69, 102199.

Bijlage: Beschrijving van de enquêteopzet

We hebben een nieuw enquêteonderzoek ontworpen, uitgevoerd en geanalyseerd om politieke polarisatie te bestuderen. De doelpopulatie van de enquête was de volwassen (18+) bevolking die in de provincie Zuid-Holland in Nederland woont. De steekproef die we hebben gebruikt om deze populatie te bereiken, is getrokken uit het Ipsos I&O Publiek Research Panel van het professionele onderzoeks- en marketingbedrijf Ipsos I&O Publiek. Het Ipsos I&O Publiek Research Panel, dat ongeveer 40.000 actieve panelleden heeft, wordt geworven via willekeurige steekproeven uit gemeentelijke bevolkingsregisters; zelfregistratie voor het panel is niet mogelijk.

De steekproef voor onze enquête werd getrokken uit de meer dan 8.400 panelleden die in Zuid-Holland wonen. De steekproef werd getrokken om representatief te zijn op basis van leeftijd (4 categorieën), geslacht (2 categorieën) en opleidingsniveau (3 niveaus). Bovendien werden inspanningen geleverd om de steekproef zo dicht mogelijk bij de doelpopulatie te brengen wat betreft woonplaats (niveau van verstedelijking; 3 categorieën). De steekproefprocedure werd toegepast om de kans te maximaliseren dat respondenten uit bepaalde subpopulaties van bijzonder belang (ouderen, laagopgeleiden, bewoners van landelijke gebieden en aanhangers van kleine partijen) een vergelijkbare of hogere dekking hadden dan een eenvoudige willekeurige steekproef uit het panel zou garanderen. De manier om dat te bereiken was om de uitnodiging om deel te nemen aan de enquête eerst naar panelleden van deze groepen te sturen. Het streefdoel voor geldige reacties was 1.200. De uiteindelijke steekproef bestond uit 1.244 geldige reacties.

Om het risico van niet-attente respondenten aan te pakken, werden verschillende kwaliteitscontroles uitgevoerd. Respondenten die de enquête te snel invulden (minder dan 3 minuten gezien de mediane invultijd van 19 minuten), die de enquête niet volledig invulden (of ten minste 95% ervan) en die een eenvoudige aandachtstest aan het begin van de vragenlijst niet haalden, werden uitgesloten van de steekproef. Deze uitsluitingscriteria werden

vastgesteld tijdens de ontwerpfase voordat er daadwerkelijk gegevens werden verzameld.

De enquête kreeg ethische goedkeuring van de Ethische commissie van de Faculteit Governance and Global Affairs van de Universiteit Leiden.

Respondenten konden ervoor kiezen om niet deel te nemen, hun deelname op elk moment in de enquête in te trekken en 'Weet niet' of 'Liever niet zeggen' te antwoorden op alle potentieel gevoelige vragen. De taal van de enquête was Nederlands.

De gegevensverzameling vond plaats tussen 12 en 22 juni 2025. De uiteindelijke steekproef weerspiegelt de populatie van de volwassen bevolking van Zuid-Holland redelijk goed, met enkele uitzonderingen (ondervertegenwoordiging van 18-29 en mensen met middelbare opleiding; oververtegenwoordiging van 45+ en hoogopgeleiden). Meer informatie over de demografische samenstelling van de steekproef kan gevonden worden in de onderstaande Tabel B.1.

De steekproef benaderde de populatie ook relatief goed wat betreft stemkeuze bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2023. Van de respondenten gaf 25% aan te hebben gestemd voor PVV, 16% voor VVD, 16% voor GL-PvdA, 12% voor NSC, 6% voor D66, 4% voor CDA, 3% voor BBB, 3% voor CU, 3% voor FvD, 3% voor PvdD, 3% voor SGP, 2% voor SP, 2% voor Volt en 1% voor DENK.

Voor alle analyses die in dit document worden gerapporteerd, maken we waar van toepassing gebruik van statistieken waarmee de steekproef wordt gewogen om de demografische structuur van de doelpopulatie te benaderen (bijv. gewogen gemiddelde, gewogen proporties, enz.) wat betreft geslacht, leeftijdscategorieën en opleidingsniveaus.

Om de vragen van belang te operationaliseren, gebruikten we enquête-items die gemodelleerd waren naar items die gebruikt worden in hoogwaardige nationale en internationale enquêtes (zoals het NKO (Nationale Kiezersonderzoek), Kieskompas, de European Social Survey en Eurobarometer), evenals

originele items die zijn ontworpen om politieke en beleidskwesties van bijzonder belang voor de inwoners van Zuid-Holland vast te leggen. Met name de modules betreffende polarisatie in beleidsopvattingen en beleidsposities bevatten veel originele inhoud. We hebben ook langere lijsten opgesteld van doelwitten van affectieve polarisatie en meer vragen gesteld over percepties van polarisatie dan gebruikelijk is. De verzameling van alle enquête-items die in de vragenlijst zijn opgenomen, met de exacte vraagformuleringen en antwoordcategorieën, is beschikbaar in een bijlage. Over het algemeen biedt onze vragenlijst een van de meest uitgebreide enquêtes over politieke polarisatie die is ontworpen en uitgevoerd in Nederland.

Tabel B.1. Demografisch overzicht van de steekproef (netto respons) en vergelijking met de populatie van Zuid-Holland

Demografische categorie	Deel populatie	Deel steekproef
Mannen	49%	52%
Vrouwen	51%	48%
18-29	20%	13%
30-44	25%	21%
45-64	32%	37%
65 en ouder	23%	29%
Lage opleiding	20%	20%
Middelbare opleiding	37%	32%
Hoge opleiding	43%	48%

Colofon

Dit is een uitgave van Kennis Zuid-Holland in opdracht van de provincie Zuid-Holland. Meer weten over het kennisprogramma, ga naar kennis.zuid-holland.nl

1 december 2025

Provincie Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP Den Haag
www.zuid-holland.nl

Auteurs

Lars Brummel, Dimitar Toshkov, Brendan Carroll en Alysa Eijkelenboom (Instituut Bestuurskunde, Universiteit Leiden)

